

Fortid og Nutid

2000

3 □ September

Side 169-248

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Musset for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris@holbmus.dk, ph.d.-stipendiat, cand.mag. *Peter Henningsen*, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 København S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: peterhen@hum.ku.dk. og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 00, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Øresundsregionen har i tusind år været en af Nordens vigtigste regioner. Fra dansk side var det ikke mindst øresundstolden, der opkrævedes i over 400 år fra 1429 til 1857, som var med til at give området en særlig værdi. Ikke mindst i 1600-tallets første halvdel indtog området og dets indtægtsmuligheder en nøgleposition, sådan som det bl.a. kom til udtryk i Isaac Isaacs' store maleri »Allegori på Øresund« fra 1622, og sådan som man kan læse om det i Torben Hvedegaards artikel i dette nummer af Fortid og Nutid (Statens Museum for Kunst, København).

Fortid og Nutid

September 2000. hefte 3. side 169-248

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Slaget om Dybbøl Banke

En øjenvidneskildring af kampen om Historiecenter Dybbøl Bankes udvidelsesplaner

René Rasmussen

Fortid og Nutid september 2000, s. 171-198

I de første måneder af det nye årtusinde rasede i Sønderjylland i presse, radio og TV en voldsom strid om Historiecenter Dybbøl Bankes udvidelsesplaner. Ikke siden debatten om Euroregion Sønderjylland/Slesvig var de sønderjyske sind kommet sådan i bevægelse, og debatten gav dønninger i de landsdækkende medier og i pressen syd for grænsen. Men hvad drejede det sig egentlig om? Hvilke standpunkter og hvilke personer stod overfor hinanden? Og hvad er kampen foreløbig endt med? For dette redegøres der i denne artikel.

René Rasmussen, f. 1966, cand.mag. i historie og sproglig kommunikation og formidling fra Aarhus Universitet 1994, arkivar ved Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Har skrevet bøger og artikler om sønderjysk pressevæsen og den nationale og politiske udvikling i Sønderjylland/Slesvig ca. 1850-1950, bl.a. *H.R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75*, 1993, *Flensborg Avis 1869-1906. Historien om en dansk avis under præjserstyre*, 1994, »Man lernt zu denken und zu schweigen ...« *Flensborg Avis 1933-1945 – eine Quelle alternativer Information?* i: *Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte* 4, s. 269-307, Flensburg 1999.

Dybbøl Banke, der er blevet fredet i flere etaper i årene 1924-87, besøges hvert år af ca. 400.000 mennesker. Området er i sig selv en naturoplevelse med blik ud over Alssund og Vemmingbund, og de besøgende kan gå rundt i terrænet, betragte mindstene over de faldne på begge sider – og fornemme den særegne stemning, der hviler over dette historiemættede sted, hvor der blev kæmpet så voldsomt i begge slesvigske krige. I både dansk og tysk national historiebevidsthed spiller især kampene på Dybbøl i 1864 en stor og vigtig rolle.¹

I hver af de ti skanser blev der i 1980'erne opstillet informationstavler, i Dybbøl Mølle var der indrettet et par små museumsrum, og der var udgivet vejledning til vandreture i skanserne. Men flere gange blev der udtrykt ønske om, at besøgende på Dybbøl Banke skulle introduceres bedre til stedet; at

Dybbøl Banke skulle *formidles* – eventuelt i en bygning, hvor der i givet fald også skulle være mulighed for at købe en kop kaffe. Dette ønske blev bl.a. udtrykt i forbindelse med den seneste delfredning af området i 1987. Men – som det ofte er tilfældet – kneb det med økonomien.

Det var imidlertid lykkedes at interessere Åge V. Jensens Fonde for sagen, og fonden gav i 1990 tilsagn om 25 mill. kr. til bygningen af et historiecenter på Dybbøl Banke. Der blev derpå stiftet en fond – *Fonden Historiecenter Dybbøl Banke* – med det formål at »give de besøgende indsigt i landskabet og de nationalhistoriske begivenheder, der knytter sig til det«.

I fondens bestyrelse sidder bl.a. som født formand amtsborgmesteren for Sønderjyllands Amt, siden stiftelsen Kresten Philipsen (V), der altid har været en varm fortaler for projektet.

Som næstformand sidder borgmesteren i Sønderborg, A.P. Hansen (V) – ved indvielsen i 1992 var det Ingolf Winzor (S), der fortsat er medlem.²

Der blev i 1990-91 søgt og opnået dispensationer for fredningsbestemmelserne, og dernæst udskrevet en arkitektkonkurrence, der blev vundet af arkitekterne Ernst Lohse og Michael Freddie. På Dybbøl Bankes højeste punkt blev så i 1991-1992 anlagt den særprægede bygning, der rummer det nuværende Historiecenter Dybbøl Banke. Vej- og parkeringsforhold blev ved samme lejlighed renoveret af Sønderjyllands Amt for ca. 25 mill. kr. Centerets leder blev etnologen Hans-Ole Hansen, der var kendt fra sin mangeårige ledelse af Forsøgscentret i Lejre ved Roskilde, en eksperimenterende jernalderlandsby.³

Indvielsen af Historiecenter Dybbøl Banke fandt sted den 18. april 1992 – årsdagen for stormen på Dybbøl. Den kantede og utraditionelle bygning og dens dominerende placering øverst på banken skabte nogen debat, men ingen storm!

Konceptet for historieformidlingen i Historiecenter Dybbøl Banke var anlagt på rundvisninger af 1/2 times varighed med indslag af film, billeder og lyd, rekonstruktioner og fortællere i uniformer. Som led i en rundvisning blev der undertiden af personalet, der til dels bestod af frivillige, affyret løse skud med geværer og en feltkanon, der var udlånt af Museet på Sønderborg Slot i forbindelse med centerets indvielse.

Det lå i konceptet at der skulle formidles direkte til de besøgendes sanser og følelser, i modsætning til traditionel historieformidling, der holder sig til tørre fakta. Det er Historiecenterets opfattelse og et led i centerets selvforståelse, at traditionel historieformidling ikke interesserer moderne mennesker, slet ikke ungdommen, og at det derfor er nødvendigt at gå nye veje i

formidlingen. Man brugte om sig selv betegnelsen *besøgscenter*, *fortællehus* og *historium*.⁴ I 1995 fik konceptet i forbindelse med ny lovgivning om statslige tilskud betegnelsen *videnpædagogik*, og Historiecenteret kaldte sig herefter et *videnpædagogisk center* eller et *videnscenter*.⁵

Der havde på Museet på Sønderborg Slot været nogen betænkelighed ved denne private konkurrence på det historiske område, der netop var museets speciale, nemlig de slesvigske krige – Museet på Sønderborg Slot er et offentligt museum, ejet og drevet af Sønderjyllands Amt og Sønderborg Kommune. Men der blev truffet aftale om en arbejdsdeling, så Museet tog sig af de originale genstande og den museale formidling, mens Historiecenteret holdt sig til replika og oplevelsesorienteret formidling. Dette viste sig dog med tiden ikke helt at kunne tilfredsstille Historiecenterets gæsters ønske om også at kunne se »den ægte vare«. Dette publikumsønske manifesterede sig dog ikke i et øget besøg på Museet på Sønderborg Slot, hvor jo netop de originale genstande kan beskues.

Historiecenteret har den helt afgørende fordel set i forhold til at formidle kampene på Dybbøl Banke, at det ligger på *stedet*. Men når turister havde brugt tiden på Historiecenteret, fortsatte de ikke med et museumsbesøg i Sønderborg. Derfor kom der hurtigt et meget markant fald i museets besøgstal, der siden indvielsen af Historiecenteret er faldet fra ca. 85-90.000 gæster til ca. 45-50.000 gæster årligt.⁶

Der var fra begyndelsen kalkuleret med et årligt besøgstal på Historiecenteret på ca. 100.000, hvilket ville være tilstrækkeligt for at stedet kunne løbe rundt økonomisk. Denne forventning, at Historiecenter Dybbøl Banke ville blive en turistmagnet, medførte desuden, at ingen før opførelsen stillede sig det spørgsmål, om der var behov

Fig. 1. »Tvende gange skudt i grus« – Dybbøl Mølle er én af de mest symboladede bygninger i dansk historie, og den har spillet en central rolle i skabelsen af dansk national identitet. Kritikerne har beskyldt Historiecenter Dybbøl Banke for manglende pietetsfølelse over for dette historiske sted. Historiecenteret betragter sig derimod som den institution, der på tidssvarende vis er med til at bevare Dybbøl som en del af unge menneskers danske nationale identitet (Foto: Hans Arne Madsen, Museet på Sønderborg Slot).

for en så stor institution, der formidlede historien om 1864 – for det ville jo ikke komme til at koste offentlige midler.⁷

Men det skønnede besøgstal viste sig at være alt for optimistisk: Det første år var der ca. 70.000 gæster, og de følgende år stabiliserede besøgstallet sig med 40-45.000 gæster årligt. Entréindtægten i 1999 beløb sig til 1,1 mill. kr. Dette betød, at driftstilskud blev nødvendige, i 1998 på 400.000 kr. fra Sønderjyllands Amt og Sønderborg Kommune og 1,2 mill. kr. fra Undervisningsministeriet (fra den såkaldte videnscenter-pulje). Dette sidste beløb blev i 1999 halveret til 600.000 kr., og denne halvering af statstilskuddet, der betød en alvorlig svækkelse af Historiecenter Dybbøl Bankes økonomi, var den direkte årsag til, at Historie-

centeret i 1998-99 fremlagde sine udvidelsesplaner. Det var hensigten med det udvidede koncept for Historiecenteret at opnå et forøget driftstilskud fra staten; at komme på finansloven og få tildelt midler af puljen til videnskabelige aktivitetscentre – hvad man åbent vedstod.⁸ Kritikere så det som et forsøg på at ekspandere sig ud af krisen.⁹

Udvidelsesplaner 1994-1998

Allerede fra starten i 1992 havde der været en række problemer, og bestyrelsen for Historiecenter Dybbøl Banke nedsatte i 1994 en arbejdsgruppe, der skulle behandle problemerne og udstikke perspektiver for arbejdet i fremtiden. Det havde f.eks. vist sig, at

konceptet med rundgange af 30 minutters varighed havde betydelige svagheder. Dels indbød konceptet ikke til gentagne besøg: Når man havde været turen igennem én gang, var der ikke mere at opleve; det var f.eks. ikke muligt – som på et museum – selv at gå på opdagelse i udstillinger eller lignende. Dels kunne konceptet medføre 20-25 minutters ventetid for gæster, der kom for sent til en rundvisning. Der var behov for noget, disse ventende gæster kunne foretage sig eller se på, indtil det blev deres tur. Imidlertid var der mellem Historiecenteret og Museet ved centerets indvielse indgået den aftale, at centeret *ikke* skulle rumme originale genstande – hvilket der i øvrigt også blev lagt stor vægt på fra Historiecenterets side. Museets folk var endvidere betænkelige ved Historiecenterets *formidling* af genstandene – og ikke mindst håndteringen af dem. Bl.a. blev som nævnt affyret løse skud med den kanon, som Museet havde udlånt i forbindelse med Historiecenterets indvielse, hvilket stred mod de betingelser, hvorunder lånet var givet.

Den nedsatte arbejdsgruppe bestod af centerets og fondens egne medarbejdere med centerleder Hans-Ole Hansen i spidsen.¹⁰ Museumsinspektørerne Jens-Ole Lefèvre og Inge Adriansen fra Museet på Sønderborg Slot blev også bedt om at deltage i arbejdet, der fandt sted i årene 1994-95. Der viste sig dog at være stor faglig uenighed mellem Museets og Historiecenterets folk, og der blev ikke opnået enighed om konkrete planer for Historiecenterets udvidelser. Men der kom tre papirer ud af samarbejdet: En række forslag til forbedringer af Historiecenterets daværende formidling, som museets medarbejdere medvirkede aktivt i; et prisoverslag over omkostninger i forbindelse med forbedringerne, samt et tredje papir, der rummede forstadiet til de udvidelsesplaner, der fem år

senere skulle sætte de sønderjyske sind i så stærk bevægelse. Museets folk forlangte vedføjet en mindretalsudtalelse med deres afstandtagen til dette tredje papir, idet man fandt de fremførte planer alt for vidtløftige, men gruppens sekretær, en kontorchef i Sønderjyllands Amt, valgte i stedet at anføre på heftet, at det rummede »*centerlederens tanker om centerets muligheder som oplevelses- og fortællested om krigen i 1864*«. Efter alt at dømme blev det tilsyneladende ikke gjort klart for bestyrelsens politikere, at museets folk *ikke* havde tilsluttet sig tankerne i dette papir.¹¹

Den forstærkede Dybbølfortælling, 1. udgave

I efteråret 1998 udkom heftet *Den forstærkede Dybbølfortælling, 1. udgave*. Dette papir var udarbejdet af centerleder Hans-Ole Hansen og den historiske konsulent, arkitekten H.H. Holden Jensen. Heftet indeholder detaljerede tegninger over de planlagte udvidelser af Historiecenterets bygninger, samt en række korte, generelle overvejelser om, hvad man havde tænkt sig at formidle i bygningerne. Det projekterede byggeri var ambitiøst og omfattende, men delt i fire etaper, der hver især kunne sættes i værk uafhængigt af hinanden. Planerne bestod af et rekonstrueret skanseanlæg med krudtmagasin, blokhus, artilleriudstyr, skansmateriale m.m. samt et større underjordisk bygningskompleks med flere rum. Historiecenteret skulle herefter blive et »*forsøgscenter*«, der skulle opbygge »*kontakt mellem borger, uddannelsesinstitutioner og forskningsinstitutioner om oplysning om krigsforhold, konflikt og fredsarbejde*«. De slesvigske krige skulle bruges som »*formidlingsmodel*«. Centeret skulle endvidere indeholde helt aktuelle aktiviteter til belysning af krig og fred i

Fortællehuset på Dybbøl Banke

Dybbøl-området

Historiecenter Dybbøl Banke og Dybbøl Mølle kroner Danmarks mest interessante bakke. Dybbøl Banke er ikke kun et national-historisk sted. Det er selve hjertet i danskernes selvforståelse.

På én gang symbol på tapprerhed i kamp mod en overmægtig angriber og stedet, hvor »ret vandt sejr« ved Genforeningen i 1920.

I det storslåede landskab med udsyn i alle retninger over vand og land til fjerne egne går turen til krigergrave, mindesmærker og spor af krigsanlæg.

Ja, blot som naturoplevelse et enestående sted.

Man kommer let derop: der går

bilvej over bakkens top! Hér er der gode parkeringsforhold.

De mange turmuligheder i det fredede Dybbøl-terræn beskrives både i gratis turfoldere og i små turbøger til salg. Oplysningsmaterialet fås hos *Historiecenteret*, i *Bøffekoppelhuset*, *Dybbøl Mølle* og *Museet på Sønderborg Slot*.

Særlige guidede ture annonceres på opslag og i aviser. Husk, der behøves særskilt adgangsbillet henholdsvis til Historiecenteret og Møllen.

Historiecenterets aktiviteter

Du og din familie vil ikke fortryde besøget i det helt nye, moderne Historiecenter. Det er et fortællehus, ikke et museum. Her bliver noget af den mest dramatiske danmarkshistorie fortalt sådan, at også børn sagtens kan være med. Til de mindste er der indrettet en legeplads.

Vi fortæller om krigsbegivenhederne og om menneskene og tiden den gang med film, lys og modelanlæg. I form af såvel lettere, som mere dybtgående redegørelser.

Vi fortæller med dygtige guider direkte for vore gæster, som samtidig får lejlighed til at røre, løfte og bruge historiske materialer, f.eks.

rekonstruktioner. Vi besvarer gerne spørgsmål og viser vej til nye oplevelser i omegnen. Genstande, ting, bøger og landkort er til salg. I kaffestuen er der servering. Og har du spørgsmål, så henvend dig blot ved disken i forhallen. Vi er et videnspædagogisk center.

Med indtrykkene fra fortællehuset som en ny, indre værdi, vil du og ledsagerne få meget mere ud af besøget i terrænet.

Det samme gælder nærliggende museer med samlinger om samme emne.

Husk: vi giver børnerabat på adgangsbilletten til familier i skolernes ferier.

Servering i kaffestuen: se opslag ved indgangen.

Dybbøl Mølle
6400 Sønderborg
Tel. +45 74 48 69 91

Historiecenter Dybbøl Banke
6400 Sønderborg
Tel. +45 74 48 90 00
Fax +45 74 48 99 22

Museet på Sønderborg Slot
6400 Sønderborg
Tel. +45 74 42 25 39

Fig. 2. Informationsmateriale om Historiecenter Dybbøl Banke.

nyere tid, samt helt aktuelle konflikter, som en *»enestående perspektivering af nutiden på baggrund af fortiden«*.

Det var en bemærkelsesværdig udvidelse af Historiecenterets formål i forhold til det oprindelige fra 1991. Punktvis opregnedes i papiret, at centeret ville fokusere på: krigene 1848-50, 1864, 1914-18, genforeningsfesten 1920, nationens *»lærdom og erindring«*, landskabet samt *»den globale kampscene«*. Baggrunden for de her nævnte begivenheder skulle skildres og forklares ved hjælp af et *»scenorama«* i den såkaldte *»Sønderjyllands-sal«*; det skulle være et *»teater opbygget, gendigtet og iscenesat på grundlag af historiske arkivalier«*. Den såkaldte *Dybbøl-sal* skulle helliges krigen i 1864, dens teknik, maskiner og anlæg, bl.a. ved hjælp af skansemodeller. En nedgravet skydetunnel indgik i tegningerne. I den såkaldte *Konflikt-sal* – og tilsvarende i *Apsis-salen* – skulle aktuelle globale begivenheder følges gennem den elektroniske nyhedsformidling med store skærme, udstillings- og studiefaciliteter.¹²

Dette papir blev også drøftet i Amtsmuseumsrådet. De sønderjyske

museumsledere udtrykte ved denne lejlighed betænkelighed over planerne, men planerne blev ikke desto mindre taget til efterretning af politikerne i Amtsmuseumsrådet.¹³ Fra museumsfaglig side er der siden givet udtryk for, at man fik det meget klare indtryk, at faglig kritik af Historiecenteret ikke var velset fra politisk side.

Som det fremgår, var de fremlagte planer endnu på dette tidspunkt holdt på et ret abstrakt niveau, og formuleringerne var sine steder luftige. Fra Museet på Sønderborg Slots side deltog man på samme tidspunkt i en arbejdsgruppe med Historiecenter Dybbøl Banke og Skov- og Naturstyrelsen om udarbejdelse af en *Formidlingsplan for Dybbøl*. Det var ønsket fra såvel Historiecenteret som Skov- og Naturstyrelsen, at arbejdsgruppen i enighed i formidlingsplanen skulle anbefale *Den forstærkede Dybbølfortælling*, men Museet ytrede svære betænkeligheder og ønskede en mindretalsudtalelse indsat. Eftersom der fra Skov- og Naturstyrelsens side blev lagt vægt på enighed i gruppen, og eftersom også repræsentanter for Dybbøl Mølle og Sønderborg Kommune tog

Fig. 3. Historiecenter Dybbøl Banke. Den særprægede bygning på toppen af Dybbøl Banke blev indviet i 1992. Såvel bygningens arkitektur som dens placering gav anledning til nogen blæst, men det var dog for intet at regne mod den storm, der rasede over Historiecenteret tidligere i år (Postkortfoto: Robert Trojaborg).

forbehold, blev anbefalingen af *Den forstærkede Dybbølfortælling* fjernet fra formidlingsplanen.¹⁴

Den forstærkede Dybbølfortælling, 2. udgave

Den fremsatte kritik fra Amtsmuseumsrådet og Museet på Sønderborg Slot lod imidlertid ikke til at afficere centerleder Hans-Ole Hansen. I mellemtiden var der nemlig fra Historiecenterets side arbejdet yderligere med projektet, og dette mandede ud i heftet: *Den forstærkede Dybbølfortælling, 2. udgave*, der udsendtes i august 1999. Heftet blev indledt med, at formand Kresten Philipsen udtrykte det ønske, at Historiecenteret ville medvirke til at forøge antallet af gæster på de beslægtede museer og besøgssteder. Det er det fænomen, som politikere kalder »synergi-effektion«, og som udtrykker en forestilling om, at det samlede besøgstal for Historiecenteret og Slottet vil blive større end det besøgstal, de ville have været i stand til at opnå hver for sig. Andre politikere udtrykte efterfølgende en lignende tyrkertro på dette fænomens rigtighed. Men som det allerede er fremgået, havde Historiecenterets synergieffekt på Sønderborg Slot været tvivlsom, idet Slottets besøgstal var halveret siden Historiecenterets start syv år tidligere.¹⁵

Den forstærkede Dybbølfortælling, 2. udgave rummede en lang række mere konkrete forslag og ideer til, hvad de allerede projekterede bygninger skulle indeholde, og hvilken historie, man ville formidle og fortælle. Planernes 1. etape rummede den tidligere nævnte kopi af en dansk skanse i fuld størrelse, som den så ud – eller som det senere blev anført – som den skulle have set ud ved krigens begyndelse. Det var tanken, at skansen skulle vedligeholdes af personer i historiske uniformer

og med historiske redskaber. Endvidere skulle der være eksercits og løsskydning med de opstillede 3-4 kanoner. Andre sider af livet i en dansk skanse var nøjere beskrevet, og der blev opereret med planer om at gennemføre en »dramatisering« af en scene fra april 1864 med skansen under beskydning – et slags kæmpemæssigt udendørs teater.

Anden etape rummede *Dybbøl-salen*. Her skulle »det, der særligt knytter sig til Dybbøl, levendegøres med interaktive opstillinger suppleret med skalamodeller, der anskueliggør militære anlæg og afgørende situationer fra 1864-krigen«. Der skulle være en model over Dybbøl-stillingen, og på monitorer skulle særligt udvalgte slagscener udspille sig. Datidens tekniske opfindelser skulle præsenteres i belyste montrér langs væggene. I databaser skulle publikum kunne søge oplysninger om de faldne soldater – »nøgleordet er eftertanke«, hedder det i projektet. Endvidere skulle i fællesgang og forhal være ophængt navne på samtlige krigens faldne (dette blev siden udvidet til også at omfatte faldne sønderjyder i 1. verdenskrig). I det særlige afsnit kaldet »Børnenes Dybbøl« skulle man kunne afprøve datidens teknik: dampmaskiner, telegrafstation, madlavning, fotografi m.m., og i den særlige »skydetunnel« skulle børnene kunne prøve at skyde med et dansk forladegevær. Hensigten var, at dette skulle bibringe børnene respekt for ildvåben. Det skulle endvidere være muligt i et lille eksperimentarium at aktivere tændsatsen i en preussisk granat, betjene en lyskaster, bringe en sømine til sprængning samt opsende en lysrakete.

Endvidere rummede planerne i den tredje etape to sale: En *Sønderjyllands-sal*, der skulle berette om de danske sønderjyders skæbne som følge af krigsnederlaget – navnlig om den tvungne deltagelse i de krige, som Tyskland førte 1870, 1914-18 og 1939-

45. Det var tanken her at opstille et såkaldt »scenorama« – en kæmpemodel af en skyttegrav fra 1917, inspireret af en tilsvarende model på Imperial War Museum i London, hvor *»sanserne søges påvirket i et dybt seriøst spil«*. Man ville desuden trække en rød tråd *»fra det, der skete i 1864 til nutidens krige og konflikter, som vi ikke mindst gennem den moderne nyhedsformidling får ind som en del af vores hverdag. Med historien i sindet tilbydes de besøgende et aktuelt opdateret overblik over freds- og konfliktsituationen i øjeblikket globalt set«*. Herved kunne man søge at besvare spørgsmålet: *»Hvad kan 1864 lære os?«* Dette ville blive taget op i *Konflikt-salen*.

I *Konflikt-salen* skulle ved hjælp af digital billedgengivelse skabes et samspil mellem den professionelle viden om de igangværende konflikter på kloden og publikum – man forestillede sig her navnlig undervisningsgrupper og universitetsstuderende. Hensigten var at drage konsekvensen af den lære, 1864-krigens historie og forudsætninger kunne videregive til fremtidens mennesker. Det skulle være *»et aktuelt globalt situationsbillede«* – et *»globorama«*. Publikum skulle stille sig selv spørgsmålet: *Hvordan har freden det i dette øjeblik på verdensplan? Og »hvorfør krig -og hvordan fred?«* Det var hensigten at præge de besøgende med *»ønsket om freden og frygten for krigen«*.

Til slut ville der være et rum til ophold og eftertanke – den såkaldte *Ap-sis-sal*, hvor man ville kunne finde *»den ro, som indtrykkene vil give mange besøgende en trang til«*. Her skulle på væggene gengives udvalgte billeder *»som et tyst panorama over krigens omkostninger med særskilt vægt på, hvad sønderjyderne måtte igennem og hvad der møder mænd og kvinder fra hele landet, der kommer i fredsbevarende mission«* til verdens brændpunkter. Gæsterne ville endvidere møde en udstilling – et *»diorama«* – af

fem døde soldater, liggende i hvert sit *»tableau«*: 1848-50, 1864, 1870-71, 1914-18 og 1939-1945. Budskabet var her, at *»krige er ikke heroiske, men tragiske«*, at alle medvirkende i en krig dybest set er ofre, og måske navnlig at de danske sønderjyder, der måtte kæmpe i en krig, der ikke var deres, var det. Dette sidste skulle *»stemme de besøgendes sind til respekt for de særlige vilkår, som mennesker, bosat i landsdelen måtte leve under, som følge af den historiske skæbne de fik«*.

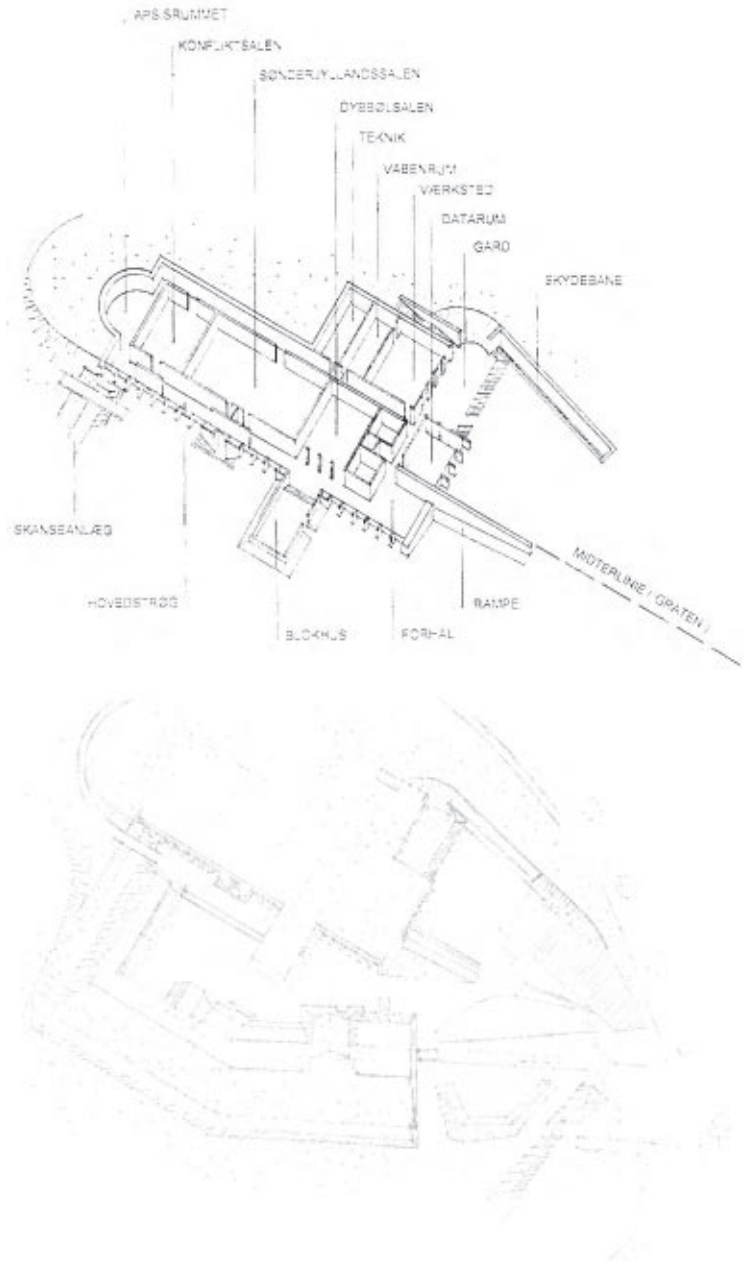
Den fjerde og sidste etape omhandlede en ændring af Historiecenterets forhold til *Skansegården*, der ligger ca. 500 m. fra centeret. Her ville man fremover tage sig af natur- og kulturformidlingen. Man forventede, at realiseringen af disse planer ville beløbe sig til 38,75 mill. kr.

Som det er fremgået, var projektet siden 1. udgaven blevet en del mere konkret, om end der fortsat på mange punkter herskede nogen uklarhed over de helt konkrete virkemidler, man havde tænkt sig at anvende i formidlingen. En del var fortsat skjult bag generelle intentioner og gode hensigter.

Planerne blev præsenteret på et offentligt møde på Sønderborg Bibliotek den 29. august 1999. På dette tidspunkt havde Gad Andresen Fonden erklæret at ville støtte projektet økonomisk, dog under forudsætning af, at andre ville betale moms.

Fra Museet på Sønderborg Slot, der på trods af aftaler om gensidig orientering institutionerne imellem *ikke* var blevet orienteret om det nye og mere detaljerede indhold af udvidelsesplanerne, deltog i mødet inspektørerne Inge Adriansen og Axel Johnsen. De udtrykte begge betænkeligheder ved grundlæggende dele af projektet, bl.a. den planlagte skydebane. De beklagede også, at de ikke havde haft lejlighed til at se projektet tidligere, og bad om, at museet fik tilsendt et eksemplar af

Fig. 4. Historiecentrets udvidelsesplaner. På den nederste skitse vises det samlede anlæg, som det vil se ud, såfremt planerne realiseres. Ud mod alleen befinder det nuværende spydspidsformede center sig, og bag dette ses den underjordiske bygning, hvis planlagte indretning fremgår af den øverste skitse. Anlægget afgrænses mod syd af den planlagte nye skanse (Tegninger af arkitekt H.H. Holden Jensen i *Den forstærkede Dybbølfortælling*, 1. udgave 1998).

Den forstærkede Dybbølfortælling, 2. udgave, hvilket imidlertid af forskellige grunde først skete den 19. november 1999.¹⁶ Også på dette møde blev der således ydret faglig betænkelighed fra museumsfolkene, hvilket dog blev afvist af centerlederen og af bestyrelsesformand Kresten Philipsen.

Dybbøls fremtid som historiefortællested

I mellemtiden blev udvidelsesplanerne til *Den forstærkede Dybbølfortælling* konkretiseret yderligere i hæftet *Dybbøls fremtid som historiefortællested – Konklusion på ekspertseminaret 1999*.

Dette sidste papir var udarbejdet af centerleder Hans-Ole Hansen og aktivitetsleder Bjørn Østergaard på baggrund af et seminar, afholdt den 8. oktober 1999 på Historiecenter Dybbøl Banke under deltagelse af forskellige kulturpersonligheder, forskere, universitets- og militærfolk. Af historikere med de slesvigske krige som særligt fagområde deltog ingen. Museet på Sønderborg Slot var ikke indbudt, ej heller andre af landsdelens fagfolk på dette historiske område. »Konklusionen« ville, som det fremgik, få indflydelse på Historiecenterets arbejdsplan og på den fysiske udbygning. Der er derfor grund til også kort at præsentere dette papir, der udkom midt i november 1999.

Historiecenterets faste basis skulle fortsat være krigen i 1864, suppleret med krigen 1848-50, hed det heri. Ud fra dette skulle »berettes, hvordan man har brugt dette stof siden«. Og herfra skulle ske en »kobling til Serbien, Kosovo/Kosova, Tjetjenien, Nordirland etc.« som en »unik slutfase«. Den historiske redelighed, som man fandt meget vigtig, forhindrede ikke »tankeskabende statements« såsom: »Krigen 1848-51 var en dansk angrebskrig, men krigen i 1864 var en dansk forsvarskrig. Kobling mellem krigen 1848-51 og Balkan-krigene: slesvig-holstenerne = kroatterne og danskerne = serberne«.

Også Dybbøl som led i konstruktionen af den danske nationale identitet skulle behandles. Dybbøl blev en »løftestang for Danmarks demokratiske udvikling. En krig, der blev til et lille, konstruktivt nederlag som vaccination mod et muligt større i en demokrati-proces«.

Der blev endvidere fremsat en række tanker om unge menneskers historiebevidsthed og fællesidentitet: »Der er ikke noget, som tyder på, at nuets børn har en fællesidentitet, men: deep down ligger der lag, der kan vækkes, for good, for bad«. Hvad man mere

konkret mente med udsagn som dette og andre lignende, blev dog ikke uddybet nærmere. Det blev dog gjort klart, at man ved hjælp af koblinger til helt aktuelle konflikter i verden ønskede at rejse spørgsmål om krigspsykologi og spørgsmål om, hvad der gør almindelige mennesker til krigsforbrydere.

Historiecenter Dybbøl Banke forventede at blive benyttet af universiteter, forskningsinstitutter og medier; til vejledning for studerendes specialeafhandlinger og yngre forskeres ph.d.-afhandlinger; til rådgivning i historisk viden og i mere bred forstand, f.eks. til TV-stationer og andre medier; og til formidling af aktuelle freds- og konfliktforhold og nye forskningsresultater. Endvidere ville man gerne samarbejde med skoler og formidle historie-, undervisnings- og -oplevelsestilbud.

Det fremgik ikke, hvor stort et personale man forventede at skulle ansætte til løsning af disse højt specialiserede opgaver. Og de nye tanker, der til dels var fremsat i ret uklare vendinger, bidrog – sammenholdt med de allerede fremsatte planer – ikke til klarhed over, hvad man i praksis havde tænkt sig, der skulle foregå på Dybbøl Banke i fremtiden. Da disse planer for det konkrete indhold i de projekterede bygninger i efteråret 1999 blev tilgængelige for offentligheden, var den politiske beslutningsproces allerede gået i gang.

Amtsråd og byråd bevilger penge

Sønderjyllands Amtsråd drøftede bevillingen den 6. december 1999. Det blev dagens længste diskussion, der dog endte med, at amtsrådet vedtog at bevilge tilskud til momsudgifter på alle etaper (3.875.000 kr.), dog under forudsætning af at Sønderborg Kommune bevilgede et tilsvarende beløb. Forslaget blev varmt anbefalet af amts-

borgmester Kresten Philipsen, der henvisede til, at Sønderborg Kommune efter hans mening hidtil var »sluppet for billigt« mht. Historiecenteret. Der blev således lagt et ganske stort politisk pres på Sønderborg Byråd, der jo ville vælte hele projektet, hvis det ikke fulgte trop mht. momskompensation. Imod stemte kun Bent Iversen (SF), Kresten Bjerre (T – Den Sønderjyske Borgerliste) og Britt Tryde Haarløv (uden for partierne). Bent Iversen udtalte, at han ikke ville være med til at bevilge flere penge til centeret. Britt Tryde Haarløv fastslog, at »*krig er ikke underholdning*«,¹⁷ et standpunkt hun uddybede i læserbreve i december 1999: Historiecenterets planer lagde efter hendes mening op til »*noget i retning af live-rollespil*« eller en »*avanceret form for røvere og soldater*«. Begivenhederne i 1864 skulle efter Haarløvs mening i stedet skildres historisk korrekt og med respekt for de mennesker, der døde.¹⁸ Også tidligere folketingsmedlem Inger Harms (R) var betænkelig ved dette »*tivolisomme projekt*«, der så vidt hun kunne bedømme var en panikreaktion på et faldende besøgstal. Amtsrådets bevilling til dette projekt var »*spild af gode danske millioner*«. ¹⁹ Også fra faglig side faldt der midt i december 1999 kritik, idet forfatteren af nærværende artikel beskyldte Historiecenteret for at gribe til »*tivolisering*« for at trække publikum til og for at mangle seriøsitet. Navnlig skydebanen og konceptet at sammenligne 1848-50 med den til enhver tid igangværende aktuelle globale konflikt – med danskerne i undertrykkerens rolle – blev skarpt kritiseret.²⁰

Sønderborg Byråd drøftede bevillingerne den 15. december 1999. Også i byrådet vakte forslaget en del debat, men det blev med 14 ud af 21 stemmer vedtaget at bevilge momskompensationen, i første omgang dog kun til første etape 481.345 kr.²¹

Landsdelens store historiske for-

ening, Historisk Samfund for Sønderjylland, var i mellemtiden blevet opmærksom på planerne, og man tog midt i december initiativ til at holde et offentligt debatomøde på Sønderborg Bibliotek den 14. februar 2000 med det formål at få skabt større klarhed over udvidelsesplanernes indhold og eventuelle indvendinger imod dem.

Museet på Sønderborg Slot tager stilling

På lokalsiderne af JydskeVestkysten (Sønderborg) var udvidelsesplanerne blevet genstand for debat. Blandt de varmeste fortalere for Historiecenter Dybbøl Banke fandt man amts- og byrådsmedlem Helge M. Lauritzen (V), der også er formand for bestyrelsen for Museet på Sønderborg Slot.²² Museets medarbejdere var imidlertid af en ganske anden mening end deres bestyrelsesformand, og da museets medarbejdere fra forskellig side blev kraftigt opfordret til at tage stilling til planerne, skete dette i en kronik, skrevet af de fire medarbejdere Thorkild Kjærgaard, Inge Adriansen, Hans Helmer Kristensen og Axel Johnsen. Kronikken blev offentliggjort i Jyllands Posten den 22. januar 2000 med titlen »*Veje og vildveje på Dybbøl Banke*«. ²³ Der er grund til at dvæle lidt ved denne kronik, da det er den, der for alvor satte gang i debatten.

Historiecenteret var historiefagligt set »*uinteressant*«, fastslog de fire museumsfolk. Når historiecenteret overhovedet var en kritisk overvejelse værd, skyldtes det for det første, at det »*i modsætning til andre institutioner indenfor underholdningsbranchen – Tivoli, Legoland og Bon Bonland – betragter sig selv som en forskningsinstitution*«. Historiecenteret havde i de fremlagte papirer nemlig præsenteret sig som et »*videnscenter*« og som et uddannelsessted for ph.d.-studerende og

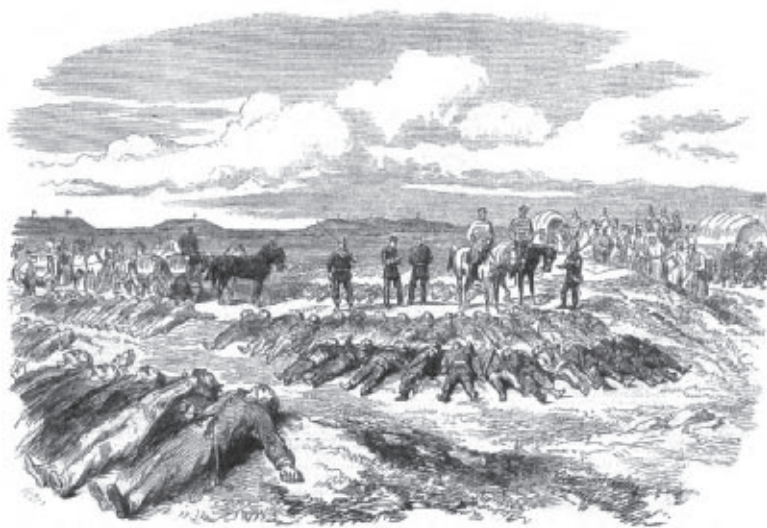

Fig. 5. Danske og preussiske faldne fra stormen på Dybbøl den 18. april 1864 samles sammen. Kritikere af Historiecenterets formidling mener, at krigshistorie ikke kan eller bør formidles som re-enactment, da denne formidlingsform ikke giver et realistisk indtryk af krigens gru, men derimod lægger op til leg og underholdning (Træsnit fra Illustrated London News. Foto: Hans Arne Madsen, Museet på Sønderborg Slot).

rådgivende instans på universitetsniveau. For det andet var Historiecenteret dyrt. Ifølge museumsfolkene, hvis tal dog ikke er helt nøjagtige, havde amt og kommune netop bevilget 8 mill. kr. alene i momskompensation til centerets udbygning, hvortil forventeligt ville komme stigende offentlige driftstilskud, som endnu var helt ukendte – politikerne havde tilsyneladende givet Historiecenteret en blanco-check. Hvis projektet blev gennemført som planlagt, ville der siden første spadestik blev taget i 1990 være brugt i alt 61 mill. kr. alene i anlægsudgifter på Historiecenteret. Det ville dermed blive den største investering i historieformidling i Danmark nogen sinde.

Udbygningsplanernes første etape omfattede genskabelsen af en halv dansk skanse, som den så ud før belejringen af Dybbøl begyndte (de nuværende skanser på Dybbøl er anlagt af preusserne 1865-69). Anlæggelsen af en skanseskopi ville efter museumsfolkene mening ikke alene betyde en afgørende forandring i landskabet, men også i formidlingen af det. Historieformidlingen burde tage udgangspunkt i det, der findes, og ikke i det, der ikke findes. De nedbrudte og over-

byggede danske skanser på Dybbøl vidnede jo netop om, at landet var blevet erobret. En fuldt rekonstrueret skanse ville tage magten fra de bevarede, originale preussiske anlæg og fratage landskabet autenticitet. Dermed ville Historiecenterets muligheder for at varetage sin egentlige opgave, nemlig at vise rundt i kulturlandskabet, forringes. Hvis man havde lyst til at se originale danske skanser, kunne man tage til Fredericia eller Dannevirke, hvor den ægte vare lader sig betragte. I øvrigt havde de danske skanser aldrig set ud, sådan som Historiecenteret planlagde sin rekonstruktion: De nåede nemlig aldrig at blive færdige, før krigen brød ud, og de var i øvrigt meget hurtigt blevet skudt sønder og sammen af det preussiske artilleri. En kopi af en fuldt udbygget skanse ville derfor give besøgende et helt falsk billede af de forhold, de danske soldater måtte kæmpe under og af de skanser, de preussiske soldater stormede, mente museumsfolkene.

Etape to i Historiecenterets udvidelsesplaner med »Børnenes Dybbøl« og den dertil knyttede skydebane, hvor børn kunne skyde med datidens håndvåben, fandt museumsfolkene malpla-

Fig. 6. På Dybbøl Banke finder man mange mindesten over krigens faldne, og de sætter deres særlige præg på hele området. Mange af Historiecentrets kritikere frygter, at byggeriet af nye betonbygninger og affyringer af kanonskud flere gange i timen helt vil ødelægge den særlige stemning (Foto: Hans Arne Madsen, Museet på Sønderborg Slot).

ceret. Skydebanen var ifølge de fremlagte planer »til eftertanke og respekt for ildvåben gennem selvpåprøve med forladegeværer under kyndig overvågning«. Dette var efter museumsfolkernes mening »hyklerisk«; de tvivlede ganske vist ikke på, at besøgende skolebørn ville finde det morsomt at lege med våben, men »den gravalvorlige pseudoetik og pseudovidenskabelighed«, som Historiecenteret iklædte sine planer, var »usmagelig og det modsatte af kvalitet«. Museumsfolkene troede ikke et sekund på at våbeneksercits gav børn stof til eftertanke – de ville snarere mere sig så godt, at de ville have svært ved at høre efter, hvad rundviseren fortalte. Desuden ville skoleelever »uvægerligt forestille sig en angribende preussisk soldat for enden af løbet, mens fingeren langsomt krummer sig om aftrækkeren«. En skydebane ville være med til at fastholde billedet af tyskerne som danskernes evige fjende.

Mht. *Konflikt-sal* og *Apsis-sal* forudså museumsfolkene store faglige problemer: En sammenligning mellem krigen 1848-1850 og krigen på Balkan, hvor danskerne skulle sidestilles med serberne og slesvig-holstenerne med kosovo-albanerne var »en letkøbt aktualisering uden analytisk dybde«.

Og ideen om et rum til eftertanke og erindring var »en følelsesmæssig udnyttelse af fortiden, som kan have sin rimelighed, når det drejer sig om jødernes skæbne under 2. verdenskrig, hvorom der stadig er levende erindring og sorg«. Men dette var ikke tilfældet med 1864-krigen og heller ikke med 1. verdenskrig. For de faldne i 1864 og 1914-18 var der for længst rejst mindestene på de sønderjyske kirkegårde; en »entré-finansieret mindehal på Dybbøl er overflødig og usmagelig«.

Historieformidlingen var heller ikke gjort med at udstille fem døde soldater; det var nødvendigt at redegøre for de politiske forhold i Danmark og Tyskland efter 1815 for at forstå de slesvigske krige. Hvis man kun interesserede sig for krigshandlingerne blev det formidlede billede éndimensionalt. Hvis man ikke fik med, at krigsrisikoen var indkalkuleret fra dansk side, da man vedtog novemberforfatningen i 1863, kom tyskerne let til at fremstå som kyniske aggressorer imod et sagesløst og fredselkende folk. »Vi har svært ved at se, hvordan dette billede harmonerer med Sønderjyllands Amts prisværdige initiativ til samarbejde og forståelse over grænsen«, anførte de fire museumsfolk.

Formidlingen af 1864-krigen burde

tage udgangspunkt i, at de nationalpolitiske uoverensstemmelser i grænselandet i det store og hele var et overstået kapitel, og at aktualiseringen af en bilagt strid let kunne lægge kimen til en ny. Historiecenterets koncept med »re-enactment« (genopførelse) af krigsscenerne afviste museumsfolkene også: *»Krigshistorie kan ikke formidles i krigens sprog, hvis det er eftertanken og respekten, der tæller. Den virkelige Dybbølfortælling kan kun udledes af det tavse landskab«*. Men *»i det omfang Historiecenter Dybbøl Banke kan for nøje uden at skade og uden at molestere kulturlandskabet, hilser vi udbygningsplanerne velkommen. Men offentligheden skal gøre sig klart, at det er en dyr fornøjelse, og intet andet«*.

Denne skarpe, men dog saglige – og meget konkrete kritik, satte gang i debatten. Den garvede debattør og kender af Sønderjyllands historie, Bjørn Svensson, gjorde opmærksom på, at der tilsyneladende ikke forelå noget budget for driftsudgifterne, der efter de ambitiøse planer at dømme måtte stige betragteligt, eftersom deres gennemførelse forudsatte et stort og højt kvalificeret personale. Han sluttede sig i øvrigt helt til museumsfolkenes faglige kritik, og betegnede de fremlagte planer som *»misbrug af Dybbøl Banke«*.²⁴ Andre røster blandede sig i debatten,²⁵ og landsdelens store dagblad, JydskeVestkysten, bragte en række artikler om emnet.²⁶ Det var dog først, da chefredaktør Siegfried Matlok i en ledende artikel i det tyske mindretals avis, Der Nordschleswiger, den 29. januar 2000 tog stilling til planerne, idet han beklagede, at Slesvigsk Parti (det tyske mindretals parti) i amtsrådet havde stemt for amtets bevilling, at der kom en reaktion fra Historiecenter Dybbøl Bankes bestyrelse.

Historiecenteret, der *»minder om en startrampe i Cap Canaveral«*, havde siden første spadestik i 1990 kostet i

alt 61 mill. kr., indledte Matlok. Allerede ved dets indvielse havde der været kritik af Historiecenterets *»ensidige forherligelse af de danske helte mod den preussisk-østrigske overmagt«*. Der Nordschleswiger havde dengang tilsluttet sig denne kritik, og *»nu protesterer den samlede sagkundskab mod moderniseringsplanerne«*. Der Nordschleswiger hæftede sig bl.a. ved de fire historikeres fair syn på optakten til krigen i 1864, men museumsfolkene stillingtagen så også modigt fremad: *»Vi har svært ved at se, hvordan dette [fjende-]billede harmonerer med Sønderjyllands Amts prisværdige initiativ til samarbejde og forståelse over grænsen«*, citerede Der Nordschleswiger og tilføjede: *»Bang! – Man ser for sig, hvorledes denne sprængladning ryster Dybbøl Skanser, og hvis den ikke skal ende som en fuser, så må den tages alvorligt. Det er en appel til bygherrerne om endnu en gang at tænke sig grundigt om (...) man kan ikke bare se bort fra ansete historikeres kritik. Man må forvente, at amtet – eller de amtsrådsmedlemmer, der i første omgang har stemt ja – nøje genovervejer deres stilling, og at uafhængige historikere udarbejder en betænkning over Dybbøl-planerne«*.²⁷ Denne leder fik formanden for Fonden Historiecenter Dybbøl Banke, amtsborgmester Kresten Philipsen, på banen.

Amtsborgmester i offensiv

I et læserbrev til Der Nordschleswiger den 2. februar 2000 gik Kresten Philipsen skarpt til angreb på Matlok – og på historikerne på Museet på Sønderborg Slot. Ifølge Philipsen havde Historiecenteret indtil dato kun kostet 25 mill., alt betalt af private fonde. [Philipsen holdt altså de 25 mill., som amtet havde spenderet på vej- og parkeringsforhold foruden driftstilskudene udenfor regnestykket, RR]. Det

måtte være længe siden, Matlok havde været på Historiecenteret, hvis han kunne påstå, at centeret og udvidelsesplanerne rummede tysk fjendtlighed, mente Philipsen; tværtimod var de tyske turister, der besøgte stedet, glade og veltilfredse. Museet havde ganske vist hele tiden været betænkelig ved den konkurrence, der opstod på Dybbøl Banke, »men med [museumsleder Jørgen] Slettebos afgang forsvandt redeligheden fra Sønderborg Slot, og er blevet erstattet af en flok bedrevidende skriftkloge, for hvilke intet middel åbenbart er for lavt. Da man åbenbart ikke evner at fremhæve sig selv, bruger man tiden til at nedgøre andre«. Matloks »forsøg på at sammenkæde udvidelsesplanerne med amtsrådets øvrige grænseoverskridende aktiviteter« var »ganske enkelt for dumt«. Matlok lod sig imidlertid ikke kyse: »Vor kritiske holdning overfor udvidelsesplanerne har (endnu) ikke forandret sig«.²⁸

Amtsborgmesterens udtalelser til Der Nordschleswiger vakte en ikke ringe offentlig opsigt, og han udtalte sig samme dag på tilsvarende vis til Radio Syd, TV-Syd og JydskeVestkysten: »Det er nogenlunde det største svineri i min amtsborgmestertid. At medarbejdere på en offentlig institution på den måde overfalder Historiecenteret på en unødigt, urimelig og urigtig måde«, udtalte Philipsen. Han anførte endvidere, at Museets opførsel overfor Historiecenteret kunne få konsekvenser: Historiecenteret havde nemlig udtalt ønske om at låne nogle af Museets genstande, men hvis Museet ikke var villig hertil, ville Philipsen bede Amtsrådet kigge på de amtslige tilskud til Museet – som amtsborgmester var Philipsen jo arbejdsgiver for de kritiske museumsfolk.

Også Historiecenterets leder, Hans-Ole Hansen, afviste kritikken, som han fandt byggede på ufuldstændig viden om centeret og udvidelsesplanerne. Bl.a. afviste han, at Historiecente-

ret nogen sinde havde betegnet sig som et »videnscenter«. Centerlederen vedgik dog, at idéen om at lade børn skyde med forladegeværer ikke havde været gennemtænkt; han ville i stedet lade børnene betragte særligt våbenkyndige personer affyre forladegeværer. Hans-Ole Hansen forstod heller ikke kritikkens voldsomhed, eftersom Museets medarbejdere efter hans opfattelse selv havde været med til at lave den oprindelige perspektivplan tilbage i 1995, og eftersom de i øvrigt hele tiden var blevet løbende orienteret om planernes udvikling, udtalte han i et interview til JydskeVestkysten den 3. februar 2000. Dette afviste Inge Adriansen dog skarpt den 6. februar 2000 i JydskeVestkysten-Sønderborg: Museumsfolkene havde hele tiden været betænkelige ved den udvikling, planerne tog, og havde uddybet dette ved talrige lejligheder; det kunne Hans-Ole Hansen umuligt være uvidende om, fastslog hun. Også museumsdirektør Thorkild Kjærgaard stillede sig uforstående overfor amtsborgmesterens voldsomme udfald: »Vi er loyale og redelige mod vore arbejdsgivere, men også mod befolkningen. Og da vi har fået adskillige forespørgsler på hvad vi mener, er vi kommet med vores svar«, udtalte Kjærgaard den 3. februar 2000 til JydskeVestkysten.²⁹

Nu havde medierne fattet interesse for sagen, og den følgende måned gik der næppe en dag uden artikler i navnlig JydskeVestkysten og Jyllands Posten – foruden en sand storm af læserbreve: Fra 30. januar til 28. februar 2000 stod mere end 50 læserbreve og kronikker at læse i de to aviser. Der vil senere blive gået nærmere ind på tendenser og argumenter i læserbrevene, men stemningen var i overvældende grad imod udvidelsesplanerne. En telefon-meningsmåling, der ganske vist ikke kan påberåbe sig nogen repræsentativitet, gav 70% imod og kun 30% for.³⁰ Læserbrevene gav et endnu kla-

rere billede med ca. 70% imod, ca. 15% indifferente og ca. 15% for.

Navnlig Kresten Philipsens skarpe udtalelser om historikerne på Sønderborg Slot og hans uforblommede trussel om at skære i Slottets bevillinger kaldte på protester, og i flere læserbreve beklagede man, at han tilsyneladende forsøgte at lægge låg på en tiltrængt faglig debat – et synspunkt, som også Thorkild Kjærgaard og Axel Johnsen havde givet udtryk for i interviews. Blandt andre Jørgen Mågård og Bjørn Svensson foreholdt i læserbreve amtsborgmesteren det angribelige i hans forsøg på at knægte museumsfolkenes ytringsfrihed; efter deres mening var det tvært imod offentligt ansatte embedsmænds *pligt* at fremsætte saglig kritik og udtale sig offentligt om forhold, som de havde forstand på. Der blev også fra flere sider udtrykt betænkelighed ved den dobbeltrolle, som Kresten Philipsen befandt sig i som formand for Fonden Historiecenter Dybbøl Banke og som amtsborgmester med ansvar for landsdelens museer.³¹ I flere læserbreve taltes om »*inhabilitet*«.

Dette sidste forhold blev også anholdt på lederplads i flere dagblade: JydskeVestkysten slog den 6. februar 2000 fast, at problemet var det, at »*Philipsen som formand for Dybbøl Banke åbenbart kan have vanskeligt ved at sikre den historiske kvalitet, han som amtsborgmester må kunne stille for at skyde endnu flere penge i centret*«. Det var altid vanskeligt med »*flere kasketter på det samme hoved*«, og det ville blive spændende om han klarede balancegangen i sin dobbeltrolle.³² Siegfried Matlok talte i en ledende artikel i Der Nordschleswiger den 8. februar 2000 ligefrem om »*tommeskruer*«: »*Amtsborgmesteren (...) har nu fremkaldt yderligere undren ved i en dansk avis offentligt at true kritikerne fra Sønderborg Slot med at lukke for den offentlige pengekasse. Der*

tales i oprørte læserbreve endog om magtmisbrug. Museumsdirektør Thorkild Kjærgaard har i Radio Syd henvist til, at den slags ikke finder sted i en civiliseret stat. Fyda! Hvem kan da bare tænke den slags«. Men som Matlok slog fast: »*Naturligvis er Philipsen en alt for liberalt indstillet demokrat til efter 16 år ved magten at forveksle sin personlige magt med amtets, men den slags udtalelser giver naturligvis anledning til mistro. De lader formode, at der ikke er nogen sikkerhed for en fair behandling af Dybbøl-planernes kritikere; ja, at kritik muligvis slet ikke er ønsket*«. Matlok foreslog at overlade dommen over det museums-pædagogiske koncept på Dybbøl til eksperterne. Derefter kunne politikerne så prioritere og træffe økonomiske beslutninger. »*Sådan og ikke omvendt må tingene foregå, hvis man ønsker en offentlig meningsudveksling om uenighederne*«. ³³

Amtsborgmester i defensiv

I mellemtiden var Kresten Philipsen kommet til besindelse. I et læserbrev i JydskeVestkysten den 9. februar 2000 slog han indledningsvis fast, at formandsskabet for Historiecenter Dybbøl Banke ifølge vedtægterne var embedspligt for amtsborgmesteren – og dermed ikke inhabilitet. Han anførte endvidere, at årsagen til hans hårde reaktion på museumsfolkenes kritik var, at han fandt den urimelig både i sin form og i sit indhold. »*Hvis der i mine brevbunker lå flere ubesvarede nødråb fra museet, kunne jeg måske forstå det, men det gør der ikke*«. Dog måtte han efter en længere samtale med museumsinspektør Inge Adrian sen fredag den 4. februar 2000 erkende, at han ikke var blevet fuldt orienteret om de indvendinger imod Historiecenterets faglige niveau og formidling, der igennem årene var fremkommet fra museets side. Kresten Philip-

sen foreslog som en udvej ud af den fastlåste situation, at et udvalg bestående af amtsdirektør Finn Hansen og én eller flere historikere kunne komme med en vurdering af udvidelsesplanerne og samarbejdsmulighederne mellem centeret og museet. Philipsen foreslog selv som deltager i udvalget historikeren, generalkonsul i Flensborg, Henrik Becker-Christensen – hvis han da ville. Han gik ud fra, at både Historiecenterets og Museets bestyrelser var indforståede og gerne ville medvirke.³⁴

Amtsborgmesterens forslag blev hilst velkommen fra alle sider, og generalkonsul Henrik Becker-Christensen erklærede sig villig til at deltage i en uafhængig bedømmelse. Der Nord-schleswiger, der talte om, at Kresten Philipsen havde erklæret »*våbenstilstand*«, hilste med glæde idéen om at bede uafhængige historikere om en bedømmelse, og var navnlig beroliget over, at bedømmelsen var lagt i hænderne på Henrik Becker-Christensen, til hvis saglighed og diplomatiske sans man havde fuld tillid.³⁵ Det var endvidere modigt gjort af generalkonsulen, fandt JydskeVestkystens lederskribent, der i øvrigt sluttede sig til kritikerne, idet han udtalte det ønske, at taberne af debatten burde blive »*dem, der vil gøre Dybbøl Banke til et tivoli. Opgiv den røde tråd [sammenligningen mellem Slesvig og Balkan] og spar på krudtet*«. ³⁶

Landsdelens historiske forening tager stilling

I mellemtiden havde Historisk Samfund for Sønderjylland fremsat en udtalelse, der midt i februar blev gengivet i flere medier. Formanden, Lars N. Henningsen, udtalte svære betænkeligheder ved de fremlagte udvidelsesplaner. De rummede ganske vist kun få konkrete oplysninger om udvidel-

sens faglige indhold, men de oplysninger, der var, gjorde det klart, at den historiefaglige kvalitet var problematisk. Navnlig sammenligningen af 1848-50 med opløsningen af Jugoslavien i 1990'erne var »*overfladisk*«, og påstanden om at krigen 1848-1850 var en dansk angrebskrig »*decideret fejlagtig*«. At nederlaget i 1864 blev »*en løftestang for Danmarks demokratiske udvikling*« var »*stærkt forenklet*«, ligesom det overordnede koncept, at sammenligne den dansk-tyske krig med den til enhver tid løbende konflikt ude i verden, grundlæggende var »*ahistorisk og forvirrer mere end den oplyser*«. Henningsen afviste endvidere skydebanen, og anførte, at der også i de andre forslag til konkrete metoder i formidlingen var planer, der »*bidrager til en tivolisering af historien*«. Planerne savnede pietetsfølelse overfor Dybbøl som mindesmærke, og den planlagte anvendelse af *Apsis-rummet* betegnede Henningsen som »*upassende føleri*«. Historisk Samfund var endvidere bekymret for, at rekonstruktionen af en dansk skanse i fuld størrelse ville komme til at dominere Bankens profil og helt tage magten fra Møllen og de bevarede skanseanlæg. Endelig tegnede planerne efter Historisk Samfunds mening et for ensidigt billede af det dansk-tyske forhold i 19.-20. århundrede, og dette ville kunne bidrage til at fastfryse det traditionelle danske »*fjendebillede*« af tyskerne. De fremlagte planer forsømte helt chancen for at fortælle hele det dansk-tyske forholds historie med udgangspunkt i Bankens betydning som symbol og nationalt mødested. Planerne gik »*langt ud over, hvad hensynet til faglig kvalitet, seriøs pædagogik, formidlingsetik, respekt for de autentiske monumenter og pietetsfølelsen for stedet tillader*«. Henningsen opfordrede derfor til, at planerne blev taget op til en seriøs nyvurdering.³⁷

På samtlige punkter sluttede Histo-

risk Samfund sig altså til den af museets medarbejdere fremførte kritik. Kritikken blev også støttet af andre lokalhistoriske foreninger.³⁸ Også Sønderborgs gymnasielærere blandede sig i debatten, idet samtlige historielærere på Amtsgymnasiet i Sønderborg i en kronik i Jyllands Posten udtalte deres fulde støtte til museumsfolkens kritik.³⁹

Debatmødet i Sønderborg den 14. februar 2000

Historisk Samfund for Sønderjylland havde som anført allerede i begyndelsen af januar indkaldt til et debatmøde på Sønderborg Bibliotek. Man havde forinden i foreningens blad Sønderjysk Månedsskrift givet centerleder Hans-Ole Hansen lejlighed til at præsentere sine planer skriftligt for foreningens medlemmer, og det må konstateres, at planerne heri var dæmpet noget ned i forhold til efterårets planer; bl.a. skulle børn ikke længere *selv* skyde med forladegeværer, og det fremgik også, at der kun skulle skydes med kanonerne ved særlige lejligheder.⁴⁰

Debatmødet løb af stabelen den 14. februar 2000 med deltagelse af centerleder Hans-Ole Hansen, og med landsarkivar Hans Schultz Hansen fra Historisk Samfund for Sønderjylland, lektor Claus Bjørn fra Københavns Universitet, og museumsleder H.E. Sørensen fra Skærbæk Museum i et diskussionspanel.

Det blev et stormfuldt møde med ca. 300 deltagere. Bibliotekets mødesal var fyldt, og der måtte bæres ekstra stole ind. De sidst ankomne måtte sidde på trapperne eller stå op. Medieinteressen var stor: Radio Syd og Danmarks Radios P1 var mødt op; DR-TV, TV2 og TV-Syd havde kamerahold *on location*, og der blev sendt direkte fra debatmødet i aftenens nyhedsudsen-

delser; JydskeVestkysten, Jyllands Posten, Der Nordschleswiger, Flensborg Avis og de lokale ugeblade havde journalister og fotografer til stede.

Under ledelse af Radio Syd-journalisten Torben Ølholm lagde centerleder Hans-Ole Hansen for med at præsentere sine planer, hvorefter de tre pannedeltagere kommenterede dem. Alle tre rettede skarp og praktisk taget enig kritik mod planerne, stort set i fuld overensstemmelse med de synspunkter, der var gjort gældende fra Museet på Sønderborg Slot i kronikken i Jyllands Posten den 22. januar 2000 og af formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland i JydskeVestkysten den 14. februar 2000. Stemningen i salen var altovervejende imod udbygningsplanerne, og H.E. Sørensen, der med en vis effekt altid har talt lige ud af posen, høstede højlydte bifald og larmende klapsalver, da han udtalte, at man aldrig burdet have bygget det »*skrummel*«, der nu skæmmede Dybbøl Banke. Hans Schultz Hansen fastslog, at det ikke var tilstrækkeligt med enkelte rettelser i planerne; de skulle tænkes helt om, og navnlig skulle skydebanen opgives. Han erklærede sig enig i princippet om, at det var fortællingen, der skulle stå i centrum i Historiecenterets formidling, men fandt, at fortællingen i de fremlagte planer druknede i elektronik og beton. Claus Bjørn anbefalede, at planerne blev stillet i bero, og at Historiecenterets medarbejdere bevilgede sig selv en studiepause.

Der udspandt sig efterfølgende en livlig debat med talrige indlæg fra salen. Her skal blot nævnes, at Danmarks Naturfredningsforening erklærede, at udbygningsplanerne stred imod den seneste fredning af Dybbøl Banke fra 1987. Ønsket om at udvide centeret ville kræve dispensation fra fredningen, og den kunne kun gives af det lokale fredningsnævn. Efter formandens mening var en sådan dispen-

Fig. 7. »Der er kanon-skægt i Bum Bum-Land« blev foreslået som nyt slogan for Historiecenter Dybbøl Banke. Navnlig kombinationen af børn og skarpladte skydevåben kaldte på protester (Foto: Carsten Ingemann, Jyllands Posten).

sation »utænkelig«, men skulle den alligevel forekomme, var Danmarks Naturfredningsforening rede til at anke afgørelsen til Naturklagenævnet.⁴¹ Foreningen Bedre Bymiljø i Sønderborg sluttede sig til disse synspunkter, og formanden erklærede, at den planlagte udbygning ville skæmme landskabet. Efter formandens mening stred udvidelsesplanerne endvidere imod lokalplanen for området. Der skulle altså en helt ny lokalplan til.

Også De samvirkende danske Forsvarsbrødre og Danske Soldaterforeningers Fællesråd erklærede deres fulde støtte til museumsfolkenes og historikernes kritik, og udtalte, at Dybbøl Banke burde forblive et roligt og stille sted.⁴²

Gymnasielærere fra Sønderborg erklærede deres skepsis overfor nytten af den pædagogik, der blev anvendt på Historiecenteret, og højskoleforstander Erik Lindsø fra Rønshoved udtalte, at han havde svært ved at se nogen fornyelse i de fremlagte planer, og at planerne i øvrigt forekom ham at være uigennemtænkte.

Hans-Ole Hansen gled behændigt af på hele kritikken, hvilket foranledigede museumsdirektør Thorkild Kjærgaard til irriteret at udtale, at center-

lederen var fuldstændig utroværdig og at man ikke kunne regne med hvad han sagde. Denne udtalelse afstedkom dog fyråb fra salen: Man var fra publikums side indstillet på hård kritik, men ikke på personlige angreb.⁴³

Debatlysten var endnu usvækket, da ordstyreren ved 23-tiden var nødt til at afbryde diskussionen. Men den fortsatte de følgende uger i avisernes læserbrevsspalter.

Storm over Dybbøl

På lederplads fastslog Jyllands Posten dagen efter debatmødet, at der var »grund til at tænke sig om en ekstra gang, inden man laver alt for meget Tivoli og underholdning ud af det historiske landskab. Historiecenteret er der, og det giver et glimrende pædagogisk indtryk af begivenhederne for 136 år siden. Efter et besøg i centeret kan man begive sig ud i skanserne, nyde synet af Dybbøl Mølle og Flensborg Fjord og med sig selv i stilhed fornemme de blodige begivenheder. Der er balance mellem det pædagogiske, underholdende islæt og den stille, personlige eftertanke. Det er en fin kombination. Der er ikke behov for at gøre Dybbøl Banke til

Fig. 8. Debatmødet på Sønderborg Bibliotek den 14. februar 2000. Centerleder Hans-Ole Hansen orienterer de ca. 300 fremmødte om Historiecenterets fremtidsplaner (Foto: Friedrich Hartung, Der Nordschleswiger).

en decideret underholdnings- og forlystelsespark«. ⁴⁴ Dermed havde Jyllands to største dagblade (og Danmarks største morgenavis) begge utvetydigt taget stilling på kritikernes side, ligesom Der Nordschleswiger allerede havde gjort det.

Historisk Samfund for Sønderjylland gjorde efter mødet status over dets resultater: Dybbøl-planerne måtte genovervejes, og der var brug for en tænkepause, før planerne blev sat i værk. Det var glædeligt, at der var privat og politisk vilje til at støtte historiefremstillingen i landsdelen, men indvendingerne havde vist, at planerne ikke havde været tænkt grundigt nok igennem og at de savnede faglig ballast. Det var brug for et fortællested på Dybbøl, og heri lå Historiecenterets oprindelige og vigtigste opgave. Men udvidelsesplanerne skulle nøje overvejes, før man satte spaden i jorden: Hvad ville man opnå ved at bygge en skanse kopi? Hvordan skulle den i givet fald se ud? Planernes fase to og tre var »udtryk for en panisk og febrilsk søgen efter aktiviteter« og gav anledning til at tro, at udvidelsesplanerne var motiverede i et behov for at skabe øgede besøgstal og omsætning. Der

måtte fremlægges et overbevisende og forsvarligt indhold, som var relevant for historien om Dybbøl i sig selv. »Helt uvedkommende temaer må tages af bordet«. Kritikken måtte føre til fornyede overvejelser hos beslutningstagerne; den kunne ikke afvises som udtryk for »sønderjyderi, brødnid eller akademisk bagstræb og surmuleri«. Udvidelsen måtte ikke sættes i værk, blot fordi pengene nu engang var bevilget, sådan som f.eks. borgmester A.P. Hansen havde givet udtryk for. ⁴⁵

Alt imens udkæmpedes i læserbrevsspalterne i løbet af februar og marts i Jyllands Posten og navnlig JydskeVestkysten veritable pennefejder. Der regnede ned over Historiecenteret med kritik. Hans-Ole Hansen forsøgte i en kronik i Jyllands Posten den 15. februar 2000 at reducere kritikken til et spørgsmål om uoverensstemmelser mellem akademisk lærdom (museet) og folkelig formidling (historiecenteret), og han forsvarede sig imod beskyldningerne for manglende faglighed. Han fastholdt, at museets folk var blevet orienteret grundigt igennem hele udviklingen af udvidelsesplanerne i årene 1995-99, og han beklagede, at den fortsatte kritik af

udvidelsesplanerne byggede på museumsfolkenes kronik af den 22. januar 2000, der havde indeholdt »urigtige påstande om centeret«. Bl.a. afviste han, at den påtænkte skanserekonstruktion ville komme til at tage magten fra de bevarede anlæg. Han betvivlede endvidere kraftigt, at skolebørn ville forestille sig en soldat for enden af geværløbet, hvis de fik skydevåben i hænderne. En skydebane ville heller »aldrig nogen sinde blive benyttet af andre end historiske eksperter på håndvåben«, anførte Hans-Ole Hansen. Hensigten med skydebanen var at producere gennemskudte planker til anskueliggørelse af ildvåbens farlighed. Centerlederen benægtede også, at sammenligningen mellem krigen 1848-50 og 1990'ernes Balkan kom fra projektplanerne; det var blot et interessant udsagn, som århushistorikeren Uffe Østergaard havde fremsat. Men i øvrigt fandt Hans-Ole Hansen, at koblingen mellem historiske og aktuelle forhold var et af de mest interessante felter i moderne historiefortælling. Hans-Ole Hansen afviste, at Historiecenteret fremmanede tyske fjendebilleder. De tavse mindesteder på Dybbøl kunne kun en smal, historisk

vidende elitegruppe udlede noget vigtigt af, fandt centerlederen. »Men hvad med de mange andre mennesker? For påstanden er kun rigtig, hvis menneskene kan magte denne udledning. Ellers er stedets magi kun tavsheden. Stumt. Døvtumt«. ⁴⁶

Hans-Ole Hansen syntes at udlede af kritikken, at kritikerne helst så Banken henligge helt uformidlet, men dette var nu en misforståelse; i museets kritik blev der gået ud fra, at landskabet skulle formidles mundtligt af det nuværende Historiecenter, derimod afviste man byggeriet af skanseskopier og nye betonbygninger. Flere andre af de fremsatte påstande var for længst blevet dementeret fra andre sider, ⁴⁷ men de afslører, at Thorkild Kjærsgaards irritation på folkemødet i Sønderborg måske ikke var helt ubegrundet: Det var tilsyneladende meget vanskeligt at fastholde Hans-Ole Hansen på et standpunkt.

Debattens hovedstandpunkter

Debatten rasede videre i dagbladene, navnlig i JydskeVestkysten. Historikerne lod dog til i store træk at være

Fig. 9. Debatmødet på Sønderborg Bibliotek den 14. februar 2000. På talerstolen ses centerleder Hans-Ole Hansen, mens der i panelet f. h. sidder landsarkivar Hans Schultz Hansen, ordstyrer Torben Ølholm fra Radio Syd, museumsleder H.E. Sørensen og lektor Claus Bjørn (Foto: Friedrich Hartung, Der Nordschleswiger).

gået ind på Kresten Philipsens »våbenstilstand« fra midten af februar, men den folkelige debat fortsatte med fornyet styrke efter debatmødet. Det ville føre for vidt at gå nærmere ind på den; her skal blot kort redegøres for hovedstandpunkter i debatten.

Det var blevet hævdet, at kritikerne var »professionelle kustoder for den nationale mindekultur« om Dybbøl og modstandere af enhver fornyelse og moderne formidling. Dette synspunkt blev bl.a. fremsat af historikeren Uffe Østergaard, der som den eneste faghistoriker udtalte støtte til planerne.⁴⁸ Som det er fremgået, er et sådant synspunkt nærmest vendt på hovedet: Historikerne kritiserede jo netop Historiecenteret for at være præget af nationalt føleri og for at ville bygge en entré-finansieret mindehal.⁴⁹

Kritikken af *Den forstærkede Dybbølfortælling* er meget vanskelig at samle under én hat, muligvis fordi planerne indeholder så mange punkter, der til dels er selvmodsigende: Ude i Historiecenterets kopiskanse skal menuen stå på let underholdning: Der skal være personale i – danske – uniformer, eksercits og skydning; indendøre skal der være pacifisme, alvor og politisk korrekt eftertænkksomhed; der skal leges historie ind i de allermindste og der skal rådgives i freds- og konfliktforskning på internationalt niveau. Planerne peger i mange retninger.

Kritikken er først og fremmest gået på den lave faglige kvalitet. Der er gjort opmærksom på helt konkrete fejl i projektet, der er peget på forenklinger, som man fandt fagligt uforsvarlige, og på paralleller til nutiden, som man fandt overfladiske. Kritikerne har udtalt, at flere af de planlagte aktiviteter strider imod den pietet, som efter deres mening bør vises på Dybbøl Banke, og at enkelte aktiviteter, navnlig skydebanen, ligefrem er etisk uforsvarlig. De har udtrykt tvivl om kopi-

ers egnethed i historieformidlingen – og stillet det spørgsmål, hvad der i givet fald skulle kopieres: en fuldt færdigbygget skanse, som den aldrig nåede at komme til at se ud, eller en sønderskudt skanse, som den tog sig ud efter stormen den 18. april 1864. De har ytret stærk betænkelighed ved planernes brug af følelser på alle planer af formidlingen; dels fandt man dele af konceptet usmageligt og upassende, dels frygtede man, at det, man fandt var en ensidig fokusering på den danske og sønderjyske *offerrolle* i og efter krigen, ville fremelske en fornyet uvilje imod Tyskland – eller fastholde et forældet fjendebillede, ude af trit med historieforskningens resultater. De har peget på, at der tilsyneladende ikke var nogen linie i planerne, men at de snarere har karakter af et stadigt voksende katalog af ideer og strøtanke, der pegede i alle mulige retninger. De har fremført, at der udover budgetter for opførelse af bygningerne ikke foreligger nogen budgetter for driften. Man har endvidere beklaget sig over, at Historiecenteret med sine planer (og til dels også ved sin placering) ødelægger den nationalt-tungsindige stemning, som man mener, formidles af de mange gravsten og mindesmærker på stedet. Det er blevet sagt, at Dybbøl Banke som nationalt symbol ikke burde *vanhelliges*. De fleste kritikere har dog indtaget det mere moderate synspunkt, at Dybbøl Banke som gravplads og krigsskueplads burde behandles med respekt – og at der derfor ikke skulle bygges store betonanlæg eller skydes med kanoner der. Fra flere sider er det endvidere blevet anført, at aktiviteter såsom skarpskydninger var en forkastelig måde at formidle krigshistorie på.

Heroverfor har Historiecenteret anført, at med mindre der blev grebet til moderne virkemidler i historieformidlingen, så ville mindet om Dybbøl gå tabt for bestandig i den danske natio-

nale identitet. Man ville med andre ord erstatte en tilsyneladende forældet mindekultur med en ny og moderne. Det er endvidere blevet anført, at Historiecenteret skæmmer landskabet og at udbygningsplanerne strider imod fredningen og er i klar modstrid med lokalplanen for området. Disse forhold har helt åbenlyst ikke afficeret hverken amtsråd eller byråd, men skal nu undersøges af fredningsmyndighederne og teknisk forvaltning i Sønderborg kommune.

Kresten Philipsen undlod at deltage yderligere i debatten. Han henholdt sig til den undersøgelse, som Henrik Becker-Christensen var i færd med at foretage; før resultatet forelå, ønskede han ikke at træffe nogen beslutninger. Den 22. marts 2000 forelå så Henrik Becker-Christensens vurdering af planerne.

Et mæglingsforslag

Generalkonsulens 14 sider lange reddegørelse gav de historiefaglige kritikere ret på alle områder. Mht. skanserekonstruktionen udtalte Henrik Becker-Christensen, at *»det ville være ønskeligt, om en rekonstrueret skanse kom til at afspejle den virkelighed, som de danske soldater kæmpede under i foråret 1864«*. Han var betænkelig ved placeringen så tæt på centerets i forvejen iøjnefaldende bygning øverst på Banken, og foreslog, at man eventuelt kunne opføre skansen i mindre målestok, placere den et andet sted på Dybbøl eller præsentere den i en underjordisk *»skansehal«*. Derved ville der heller ikke kunne opstå nogen tvivl om, at der var tale om en rekonstruktion.

Ophængningen af navne på de faldne var *»en smagssag«*, men ville dog forekomme *»kunstig«*, og Henrik Becker-Christensen advarede imod, at de planlagte arrangementer for børn kom til at omfatte ting uden relation til

Dybbøl eller fik karakter af ren underholdning eller leg. En skydebane var derimod *»etisk uforsvarlig«* og ville *»forstyrre den fred, der bør herske på dette sted«*.

Mht. *Konflikt-salen* anførte Becker-Christensen, at man burde være varsom med at drage paralleller mellem nutidige og fortidige konflikter; navnlig var krigen i 1864 usammenlignelig med krigen i Jugoslavien i 1990'erne og krigen i Tjetjenien. Det var *»uholdbart«* at sammenligne danskerne med 1990'ernes serbere og slesvig-holstenerne med 1990'ernes kroater. *Konflikt-salen* medførte endvidere, at Historiecenteret fjernede sig meget fra sit oprindelige koncept – og det samme gjaldt *Sønderjyllands-salen*, hvor man ville brede sig over emner og perioder, der varetoges af andre institutioner. *Apsis-salen* var efter Becker-Christensens mening *»overflødig«*, eftersom der lige uden for døren befandt sig talrige mindesmærker over de faldne.

Papiret *Dybbøls fremtid som historiefortællested* fik skarpere ord med på vejen; navnlig pga. sin uklarhed. Papiret vidnede om *»et behov for en faglig styrkelse«*. Det måtte tilrådes, at der blev *»arbejdet betydeligt mere med det faglige indhold i planerne for en udvidelse af historiecenteret«*. Dette kunne ske ved inddragelse af faglig bistand udefra – ved et nært samarbejde med historikere, museumsfolk og andre særligt kyndige. Becker-Christensen foreslog i denne forbindelse et formaliseret samarbejde med Museet på Sønderborg Slot.

Ifølge Becker-Christensen burde Historiecenteret koncentrere sig om at formidle begivenhederne i 1864, og han anbefalede endvidere en ekstern vurdering af det forventede fremtidige besøgstal, indtægter og driftsudgifter. Men navnlig foreslog han et tættere samarbejde mellem Historiecenteret og Sønderborg Slot – eventuelt med institutionernes sammensmeltning som

fremtidsmaal, så både den pædagogiske og museale formidling af de slesvigske krige blev henlagt til Dybbøl Banke. »Den tid, der anvendes på et grundigt forarbejde mht. såvel udbygningsplaner, fagligt indhold som samarbejdsmuligheder, vil være en god investering«, sluttede Becker-Christensen sin rapport.

JydskeVestkysten kaldte den 23. marts 2000, rapporten for »et diplomatisk mesterværk«, og fortsatte: »Henrik Becker-Christensens vurdering er bestilt af den sønderjyske amtsborgmester, Kresten Philipsen, der har været tilhænger af udvidelsesplanerne for Dybbøl Banke. Det kan han næppe være nu i samme omfang efter at have læst rapporten«. En sammenlægning af de to institutioner lød rigtig, og under alle omstændigheder syntes det nu sikret, at »Dybbøl Banke ikke ender med at blive en historisk markedsplads«. En tænkepause blev hilst velkommen fra alle sider, og da år 2000 gik ind i sin fjerde måned, begyndte stormen på Dybbøl at klinge af efter at have raset i fire måneder.

Hvor står vi nu?

Efter alt at dømme er Historiecenter Dybbøl Bankes udvidelsesplaner stillet i bero indtil videre. Der er dekretet tænkepause og læsepause. Historisk Samfund for Sønderjylland, Danmarks Naturfredningsforening og Foreningen Bedre Bymiljø har bekendtgjort, at de vil følge den videre udvikling nøje. Fra politisk side har man erkendt, at der ikke kan formidles historie eller spenderes millionbeløb på at formidle historie, uden at spørge historikerne til råds, men der er stadig politisk vilje til at bevilge penge til historieformidling. Dette er positivt.

Der er røster fremme om, at de to institutioner bør slås sammen – Henrik Becker-Christensen foreslår det i sin

betænkning som en mulighed, og uvil-dige museumsfolk har foreslået det samme. Det er uden tvivl en god idé. Der synes desuden fra lokalpolitisk side at være kommet stemning for en sådan løsning, ikke mindst fordi de offentlige tilskud, der har vist sig at være nødvendige, vil kunne udnyttes mere effektivt ved en sammenlægning.

Historiecenter Dybbøl Banke har senest erklæret, at debatten, som Museet på Sønderborg Slot satte i gang med kronikken i januar, var kommet Historiecenteret i forkøbet. De fremlagte planer skulle i virkeligheden blot betragtes som et debatoplæg, og Historiecenteret havde faktisk planlagt at afholde et større seminar til efteråret 2000 med deltagelse af eksperter i Sønderjyllands historie med det formål at få konkretiseret indholdet af de projekterede bygninger.⁵⁰ Men hvis planerne var blevet fulgt, ville byggeriet på dette tidspunkt for længst have været sat i gang og eventuelle indvendinger fra faghistorisk side ville derfor højst kunne blive småkorrektiver. Et nærliggende spørgsmål er imidlertid også, om Sønderjyllands Amtsråd og Sønderborg Byråd – for slet ikke at tale om Gad Andresen Fonden – var bevidste om, at millionerne blev bevilget til et projekt, der faktisk var ganske løst og underlagt en stadig – og ret gennemgribende – forandring. Det forekommer i øvrigt også at være en noget bagvendt fremgangsmåde: At opføre bygningerne, før man gør sig klart, hvad de skal indeholde.

I mellemtiden er der sket store forandringer på det politiske område: Amtsborgmester Kresten Philipsen bekendtgjorde overraskende den 9. maj 2000, at han agtede at trække sig som amtsborgmester pr. 1. juli 2000 – to år før tiden. Dybbøl-affæren har næppe spillet nogen afgørende rolle for denne beslutning, men har dog formentlig været en dråbe i det bæger af

politiske ærgrelser, som efter 18 år på posten er flydt over for amtsborgmesteren. Han efterfølges af den kun 30-årige venstremand, Carl Holst, både som amtsborgmester og som formand for Historiecenter Dybbøl Banke. Også formanden for Museet på Sønderborg Slot, venstremanden Helge M. Lauritzen, er skiftet ud. Ny formand er amtsrådsmedlem, fhv. politiinspektør Orla Tangbæk (V).

Der er grund til at tro, at dette kan betyde en frisk start for samarbejdet mellem de to institutioner. Indtil videre hersker der dog nogen uklarhed om, hvad fremtiden vil bringe: Efter et bestyrelsesmøde i Historiecenteret den 30. maj 2000 har Kresten Philipsen udtalt, at *»planerne nu fortsætter med justeringer i forhold til Becker-Christensens rapport«* – f.eks. var skydebanen fjernet og tredje etape med *Konfliktsal* og *Sønderjyllandssal* ville næppe blive til noget. Lokalplanen ville i løbet af sommeren og efteråret blive behandlet af politikerne og komme til høring hos borgerne i Sønderborg Kommune. Der skulle dog ifølge Kresten Philipsen ikke være noget i vejen for at gå i gang med første etape: Opførelsen af en skanserekonstruktion. Dette arbejde kunne ifølge Philipsen begynde først i 2001. Endvidere ville der blive kigget nærmere på mulighederne for et samarbejde eller endog en fusion mellem Historiecenteret og Museet.⁵¹

Denne udmelding har vakt nogen overraskelse, hvad bl.a. Bjørn Svensson har noteret sig: Becker-Christensen stillede sig jo skeptisk overfor skanserekonstruktionen og foreslog nedsættelsen af et ekspertudvalg til at se på sagen. Hvordan hang dette sammen med, at man forventede at fortsætte med planerne? Den rekonstruerede skanse skulle ifølge planerne bruges til at genopføre slagscener i, men netop denne type historieformidling var der jo taget skarpt afstand

fra.⁵² Og hvad ville man så bruge skansen til? Svensson pegede på, at det jo under debatten tydeligt var fremgået, at politikere i amtsråd og byråd havde truffet deres beslutninger på et mangelfuldt grundlag, hvilket efter alt at dømme skyldtes, at en politiserende embedsmand havde tilbageholdt faglige indvendinger for de politiske beslutningstagere. Det eneste redelige var at tage sagen op til fornyet beslutning, fandt Svensson.⁵³ Dette synspunkt er i fuld overensstemmelse med de konklusioner, kritikerne har draget efter debatten. Men fra politisk hold har man altså tilsyneladende endnu ikke taget dette til efterretning.

Alt imens forringes Historiecenterets økonomi. Regnskabet for 1999 viser et underskud på næsten 1 mill. kr. Formand Kresten Philipsen har erklæret, at det bliver nødvendigt med et større statstilskud. Man vil derfor søge at få øget tilskuddet fra Undervisningsministeriet og dels henvende sig til Folketingets kultur- og finanspolitiske ordførere for at få Dybbøl Banke på finansloven. Revisionen har om Historiecenterets regnskab bemærket, at centerets drift ved det nuværende aktivitetsniveau må anses for usikkert og meget afhængig af driftstilskud. *»Får vi ikke flere penge fra staten, skal der ske drastiske ændringer i driften. Men problemet er også, at drosler vi for meget ned på driften, kan de sidste 600.000 kr. fra staten komme i fare, for de gives som tilskud til et videnspædagogisk aktivitetsscenter«*, har Philipsen udtalt.⁵⁴

Situationen for Historiecenter Dybbøl Banke har altså ikke forandret sig – og det har forestillingerne om en udvej af suppedasen tydeligvis heller ikke. Men problemets kerne er vel, at man fra starten har grebet tingene forkert an. Det er oplagt, at en institution som Historiecenter Dybbøl Banke ikke *kan* fungere uden driftstilskud, og da slet ikke, når formidlingsformen med

rundvisninger og fortællere er så løntung. Der kræves til denne type formidling nu engang et meget stort personale. Dermed bliver det også klart, at en sådan institution i sagens natur vil behøve offentlige tilskud. Men det er uhensigtsmæssigt at give offentlige tilskud til to institutioner, der dybest set formidler den samme historie og ligger så tæt på hinanden. Det ville derfor have været bedre, om man fra begyndelsen havde ladet Museet på Sønderborg Slot have ansvaret for formidlingen af historien oppe på Dybbøl Banke; med et mandat om, at der skulle gås nye veje i formidlingen – og vel at mærke med penge til at realisere intentionerne! Det ville have medført en fagligt velfunderet formidling, der både inddrager originale museums-genstande, mundtlig fortælling og moderne teknologi til visualisering af historien, uden den kunstige »arbejdsdeling« mellem museal formidling og historiefortælling, der nu eksisterer mellem de to institutioner. En sådan løsning ville efter undertegnede mening være et godt bud på fremtidens *Dybbølfortælling*.

Udblik

Det er som et forsvar for planerne blevet sagt, at de i det mindste rummer et bud på, hvordan man bekæmper historieløsheden og formidler historie til unge mennesker på en ny og interessant måde.⁵⁵ Dette sidste er måske ét af de væsentligste problemer, som debatten har rørt ved, og som peger langt ud over Historiecenterets udvidelsesplaner: Hvordan formidler vi historie til computergenerationen på en fagligt forsvarlig måde? Hvordan formidle historie til en generation, der i hvert fald i det danske skolesystem har oplevet, at historieundervisningen er blevet stærkt nedprioriteret og som ofte står temmelig historieløs, selv efter 10-12

års skolegang? Det må efter denne debat forekomme klart, at det er etisk uholdbart at satse på ensidigt at formidle til publikums følelser; dette rummer i sig selv også en fare for manipulation. Men spørgsmålet er væsentligt, og kan debatten om Historiecenter Dybbøl Bankes udvidelsesplaner føre til, at der – også gerne hen over grænsen,⁵⁶ – kommer en diskussion i gang om, hvordan historien, og ikke mindst den dansk-tyske historie, kan formidles på en moderne og tidsvarende måde, så har planerne, hvor kritisable de end er, trods alt ført noget godt med sig.

Noter:

1. Inge Adriansen: Dybbøl Banke et dansk og tysk nationalt symbol. Sønderjyske Årbøger 1992, s. 249-290. Gerd Stolz: Düppel-Dybbøl 1848-1849-1864-heute. Ein historischer Wanderführer über die Düppeler Höhen. (udgiver: BdN/Deutsches Museum, Sønderborg), Aabenraa/Sønderborg, 1992.
2. Den forstærkede Dybbøl-fortælling 2. udgave. Sønderjysk Månedsskrift 2/2000. I bestyrelsen sidder endvidere (1999): filialchef i Sydbank/Sønderjylland og medlem af Folketinget Frode Sørensen (Socialdemokratiet), kontorchef i Sønderborg Kommune Erik Wittek-Møller og kontorchef i Sønderjyllands Amt, Kern Haurum Pedersen, der fungerer som bestyrelsens sekretær. Skovrider Inge Gillesberg fra Gråsten Statsskovdistrikt har observatørstatus. Som rådgiver for økonomi fungerer fuldmægtig Leif Geest, Sønderjyllands amt, og som historisk rådgiver arkitekten H.H. Holden Jensen.
3. www.alskens.dk/historiecenter (06-04-00): Det eksisterende Historiecenter.
4. Hans-Ole Hansen: Det kommende historium på Dybbøl Banke. Sønderjysk Månedsskrift. 3/1990. Hans-Ole Hansen: Historiecenter Dybbøl Banke. Et historiens fortællehus. Sønderjysk Månedsskrift. 4/1992.
5. Der hersker nogen uklarhed om Historiecenteret er et *videnscenter* eller ej (og hvad denne betegnelse egentlig dækker over). I centerets egne papirer og reklamepjecer – og endog i den store danske encyklopædi – omtales centeret som et videnscenter, hvilket både centerleder og formand senere har afvist som »helt forkert« (JydskeVestkysten 3.2. 2000).

6. Sønderjysk Månedsskrift 2/2000. Inge Adriansens redegørelse i JydskeVestkysten-Sønderborg 6.2. 2000 og 24.2. 2000. Museets besøgstal fremgår af de årlige oversigter i Sønderjyske Årbøger.
7. Dette har f.eks. haft den konsekvens, at oprettelsen af historicenteret ikke blev drøftet i Uddannelses- og Kulturudvalgene i amtet eller kommunen.

Morten Hahn-Pedersen, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, har i en artikel i Dansk Turisme, februar 2000, gjort sig visse tanker om de oplevelsescentre, der er skudt op i det danske landskab i de seneste 10-12 år. Store summer fra private fonde (navnlig Arbejdsmarkedets Feriefond) og fra EUs kasser har medført et boom i opførelsen af sådanne centre (hvortil man må regne Historiecenter Dybbøl Banke, RR). Lokale politikere har med begejstring takket ja til opførelsen, og der er kalkuleret med besøgstal i 100.000-gæsters klassen og stærkt forøgede turistindtægter i lokalområdet. Ofte har det dog vist sig, at centrene ikke har levet op til de forventede besøgstal, men i stedet har behøvet offentlige driftstilskud. Der er ifølge Hahn-Pedersen grund til at tænke sig bedre om: *»De tvivlsomme projekter forbruger jo ikke blot penge, som måske kunne have fundet bedre anvendelse; de konkurrerer også med mere seriøse projekter om andre former for finansiering, og når det går galt, koster de ofte yderligere offentlige driftsmidler, indtil projektet enten er rettet op eller lukket ned«*.

Museumsinspektør Steen W. Andersen, Vejle Museum, er inde på lignende tanker i Danske Museer 2/2000.
8. www.sja.dk: Referat af møde i økonomiudvalget 22.11. 1999. www.alskens.dk/historiecenter (06-04-00): Det eksisterende Historiecenter.
9. Bl.a. anført af Kresten Bjerre (T) og Bent Iversen (SF) under debatten i Amtsrådet 6.12. 2000 (Flensborg Avis 8.12. 2000) og af politikeren Inger Harms (Rad.V.) i læserbreve i Flensborg Avis 10.12. 2000 og Der Nordschleswiger 19.1. 2000.
10. De øvrige var sekretær Dorte N. Hansen, fondens sekretær Kren Haurum Pedersen, centerets historiefaglige rådgiver, arkitekt H. H. Holden Jensen samt pens. kontorchef Viggo Nielsen fra Skov og Naturstyrelsen.
11. JydskeVestkysten-Sønderborg 6.2. 2000 og 24.2. 2000. Inge Adriansens redegørelse. JydskeVestkysten 9.2. 2000. Kresten Philipsens redegørelse. JydskeVestkysten 12.2. 2000. Bjørn Svenssons kommentar.
12. Den forstærkede Dybbøl-fortælling. 1. udgave, april 1999.
13. JydskeVestkysten-Sønderborg 6.2 2000 og 24.2. 2000. Inge Adriansens redegørelse.
14. JydskeVestkysten-Sønderborg 6.2. 2000 og 24.2. 2000. Inge Adriansens redegørelse.
15. JydskeVestkysten-Sønderborg 25.1. 2000, 27.1. 2000, 1.2. 2000.
16. JydskeVestkysten-Sønderborg 6.2 2000 og 24.2. 2000. Inge Adriansens redegørelse.
17. JydskeVestkysten 7.12. 1999. Flensborg Avis 8.12. 1999. www.sja.dk: Møde i Økonomiudvalget 22.11. 1999. Møde i Amtsrådet 6.12. 1999. Pressemeddelelse udsendt 7.12. 1999.
18. Flensborg Avis 13.12. 1999.
19. Flensborg Avis 10.12. 1999. Nordschleswiger 19.1. 2000
20. Flensborg Avis 15.12. 1999. Nordschleswiger 16.12. 1999. Radio Syd/timenyheder 17.12. 1999.
21. JydskeVestkysten-Sønderborg 16.12. 2000.
22. JydskeVestkysten-Sønderborg 18.12. 1999, 25.1. 2000, 27.1. 2000.
23. Jyllands Posten 22.1. 2000, delvis gengivet i Der Nordschleswiger 26.1. 2000. Kronikken blev endvidere bragt i Flensborg Avis 5.2. og 7.2. 2000.
24. JydskeVestkysten 26.1. 2000.
25. Jyllands Posten 26.1. 2000, 29.1. 2000, 30.1. 2000, JydskeVestkysten/JydskeVestkysten – Sønderborg 30.1. 2000, 31.1. 2000, 1.2. 2000, Berlingske Tidende 30.1. 2000.
26. JydskeVestkysten 29.1. 2000.
27. Der Nordschleswiger 29.1. 2000.
28. Der Nordschleswiger 2.2. 2000.
29. Radio Syd 2.2. 2000, TV-Syd 2.2. 2000, JydskeVestkysten 3.2. 2000.
30. JydskeVestkysten 21.2. 2000.
31. JydskeVestkysten 4.2. 2000, 5.2. 2000, 6.2. 2000, 10.2. 2000, 12.2. 2000.
32. JydskeVestkysten 6.2. 2000.
33. Der Nordschleswiger 8.2. 2000.
34. JydskeVestkysten 9.2. 2000.
35. Der Nordschleswiger 11.2. 2000.
36. JydskeVestkysten 14.2. 2000.
37. JydskeVestkysten 13.2. 2000, Der Nordschleswiger 16.2. 2000.
38. JydskeVestkysten 13.2. 2000.
39. Jyllands Posten 6.2. 2000.
40. Sønderjysk Månedsskrift 2/2000.
41. Her citeret efter JydskeVestkysten 16.2. 2000.
42. Flensborg Avis 10.3. 2000, JydskeVestkysten 3.3. 2000.
43. Mødet er fyldigt refereret i JydskeVestkysten/JydskeVestkysten-Sønderborg 15.2. 2000, 16.2. 2000, Jyllands Posten 15.2. 2000, 16.2. 2000, Der Nordschleswiger 16.2. 2000, Flensborg Avis 16.2. 2000.
44. JydskeVestkysten 15.2. 2000.
45. JydskeVestkysten 18.2. 2000, Flensborg Avis 18.2. 2000. Samme synspunkt blev udtalt af andre historikere, bl.a. Else Roesdahl i Jyllands Posten 22.2. 2000, og René Rasmussen i Flensborg Avis 25.2. 2000.

46. Jyllands Posten 15.2. 2000.
47. Se f.eks. Inge Adriansen i JydskeVestkysten 24.2. 2000.
48. Jyllands Posten 5.3. 2000.
49. Jyllands Posten 12.3. 2000.
50. Sønderjysk Månedsskrift 5/2000. I Dybbøls fremtid som historiefortællested forudsættes faktisk et regionalt Schleswig/Sønderjylland-seminar til år 2.000 omkring Den forstærkede Dybbøl-fortælling.
51. JydskeVestkysten 31.5.2000.
52. Sammenlign f.eks. Claus Brylids artikel: En rundtur til sønderjyske museer. Sønderjyske Museer 2000.
53. JydskeVestkysten 7.6. 2000.
54. JydskeVestkysten 14.6. 2000.
55. René Rasmussens arkiv, e-post mellem René Rasmussen og Egon Clausen, Danmarks Radios P1, 23.2.og 24.2. 2000 på baggrund af Dagens Spids i P1 23.2. 2000.
56. Grenzfriedenshefte, der udgives af Grenzfriedensbund e.V. i Flensburg, har bragt en tysksproget udgave af denne artikel i sit nr. 2/2000. Man har tilbudt tidsskriftet som forum for en grænseoverskridende debat om disse spørgsmål. Henvendelse kan ske til Grenzfriedensbund. Marientreppe. D-24939 Flensburg.

Øresundstolden på Christian 4.'s tid

Sundtoldens betydning 1613-1645 for forholdet mellem Danmark, Sverige og Nederlandene

Torben Hvidegaard

Fortid og Nutid september 2000, s. 199-219

Øresundsområdet har siden middelalderen været en af Nordens vigtigste regioner, og dette understreges særligt stærkt i år, hvor den nye broforbindelse over Sundet indvies. I modsætning til i dag var Øresundsregionen tidligere et ganske konfliktfyldt område, og et af de elementer, som bidrog til ufreden, var øresundstolden, som Danmark opkrævede fra 1429 til 1857. Den anses ofte for at have spillet en central rolle for de dansk-svenske krige i 1600-tallet og specielt for udbruddet af Torstenssonkrigen i 1643. I artiklen analyseres øresundstolden i 1600-tallets første halvdel, og derpå undersøges dens rolle som motiv bag det svenske angreb i 1643.

Torben Hvidegaard, f. 1933, civilingeniør og HD. Siden 1979 beskæftiget med journalistisk virksomhed samt teknologi-, lokal- og slægtshistorie. Medarbejder ved *Den Store Danske Encyklopædi*. Har siden 1997 studeret historie ved Åbent Universitet på Københavns Universitet.

I kraft af Danmarks særlige beliggenhed og geografiske opdeling har de tre farvande: Øresund, Storebælt og Lillebælt altid været centrale både for den internationale gennemsejling og for den nationale trafik mellem landsdelene. Det har derfor været magtpåliggende for Danmark at kunne kontrollere disse stræder af hensyn til landets sammenhæng, – men det har også været fristende at udnytte strædernes strategiske og økonomiske muligheder. De strategiske muligheder har bl.a. taget form af sundspærringer, mens de økonomiske muligheder især er blevet udnyttet gennem sundtolden.

Det er ofte blevet fremført af historikere, at Danmark ikke blot udnyttede, men også misbrugte disse muligheder, og at dette var skyld i de store landafståelser i midten af 1600-tallet. F.eks. skrev Gunnar Olsen i 1958: »*Danmarks sønderlemmelse blev således den varige følge af magtmisbruget i Sundet*«,¹ og Axel Linvald konkluderede, at »*som Øresundstolden (...) havde*

medvirket til tabet af de skånske provinser, blev det også den, der var med til at hindre deres tilbageerobring«. ² Mere bramfrit udtrykkes det af historiefortælleren Palle Lauring, der i 1952 slog fast, at »*i fem hundrede år persede vi penge ud af alverdens skipper her. I bytte gav vi Skåne, Halland, Blekinge, Gotland og Øsel. Plus hvad vi gavmildt udleverede af norsk land. Hvor meget man så vil beregne de fem hundrede års toldindtægter til, var det en dårlig handel*«. ³

I denne artikel beskrives sundtolden, skibstransporten og varehandelen. Dernæst undersøges toldens betydning og dens indvirkning på forholdet mellem Nederlandene og de nordiske lande, og herunder søges det fastlagt i hvilket omfang det er rimeligt at tilskrive sundtolden ansvaret for Torstenssonkrigen og for det efterfølgende fredsresultat i Brømsebro 1645. Undersøgelsen begynder i 1613, hvor Sveriges toldfrihed i Sundet udtrykkeligt blev fastslået ved Knærødfreden,

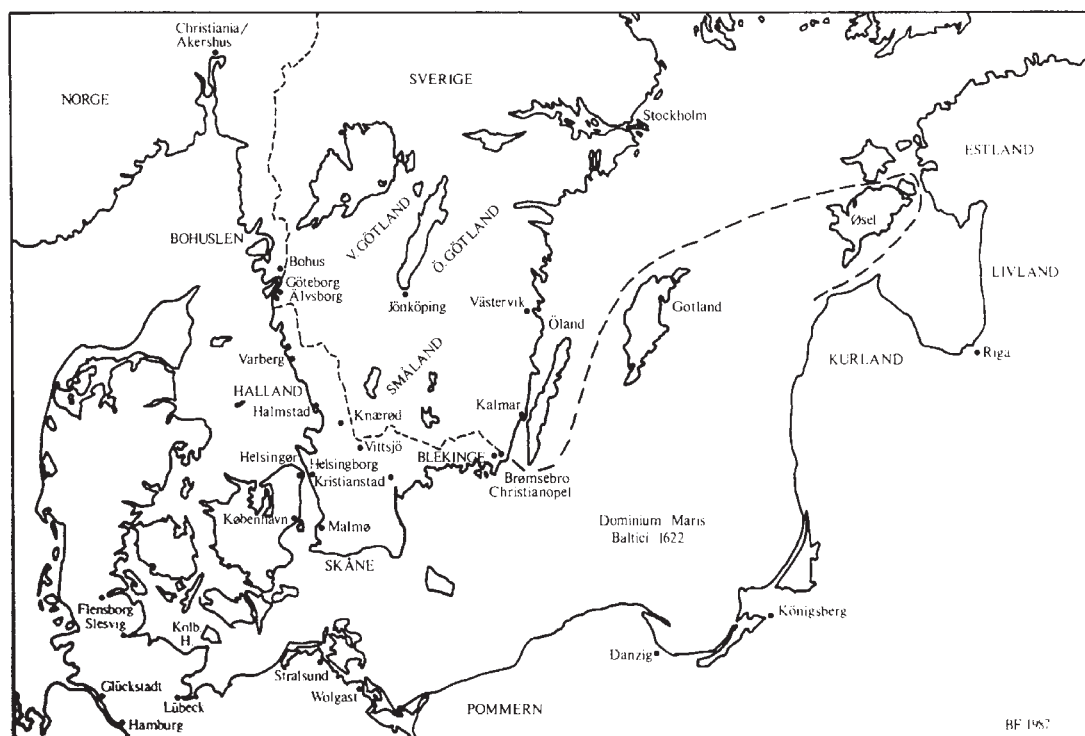

Fig. 1. Østersøen syd for den stiplede linie, der går nord om Gotland og rundt om Øsel, er det danske højhedsområde eller »dominium maris Baltici«, som det blev defineret af det danske rigsråd i 1622. (Gengivet efter Steffen Heiberg: *Christian 4*, 1988, s. 171.)

hvor den nye svenske konge Gustav Adolfs ekspansion lige skulle til at begynde, og hvor forbundet mellem Nederlandene og Lübeck indgås. I den anden ende er 1645 et markant slutår med freden i Brömsebro, hvor Sverige bl.a. fik udvidet sin toldfrihed, og traktaten i Christianopel, hvor Nederlandene opnåede en række toldbegunstigelser.

Sundtolden i 1400- og 1500-tallet

Sundtoldens formentlige oprindelse i skibstolden i Stralsundfreden 1370 har været omdiskuteret.⁴ Her skal blot anføres, at Erik af Pommern i 1423 foreslog Hansestæderne, at til gengæld for opretholdelsen af stædernes

privilegier skulle alle skibe gennem Øresund betale en transittold. Det var givetvis en tanke, som Erik af Pommern havde gået med i nogen tid, for han havde udpræget blik for Øresundsområdet: Landskrone grundlagdes 1413, København kom 1416 under kronen, Helsingør fik privilegier 1425 og året efter stod Krogen færdig. Endelig forhøjedes Helsingborgs kerntårn i 1420'erne, og i 1434 grundlagdes Malmøhus. På et møde i september 1429 på Marienburg mellem nordtyske stæder protesterede man imod, at den danske konge netop samme forår havde indført »en umulig og uredelig told i Sundet«, men kongen henviste til faldende indtægter fra Skånemarkedet, som stadig flere skibe sejlede forbi.

Fra starten fandt englændere og ne-

Fig. 2. Nederlandske handelsskibe og dansk krigsskib på Helsingør red. Over halvdelen af de skibe, der passerede Kronborg, var nederlandske, der tilsammen betalte omkring 4/5 af den samlede sundtold. Maleri af Hendrik Cornelisz Vroom o. 1620 (Helsingør Bymuseum).

derlændere sig i den nye told ligesom preussere og livlændere, og fra 1432 også Hansestæderne. Allerede 1436 blev der dog givet toldfrihed for eget gods til 4 stæder: Lübeck, Hamburg, Lüneburg og Wismar – senere også Rostock og Stralsund – og året efter til Greifswald, der som den eneste fik traktat herpå (– Den er kilden til den tidlige sundtold). Desuden havde nordiske skibe toldfrihed, men de måtte på linie med alle andre kaste anker og betale skriverpenge. Nederlandene anerkendte formelt sundtolden i 1462, England i 1465 og igen i 1490. I 1497 mistede Greifswald sin toldfrihed. Endnu ved forliget i 1560 mellem Danmark og Hansestæderne lykkedes det de nævnte 6 byer at bevare deres toldfrihed for eget gods på egne skibe; vin og kobber dog undtaget.

Allerede med Grevens Fejde var Hansaens store dage dog ovre, men det betød ikke i sig selv nogen lettelse for Danmark, for de efterhånden splidagtige hansestæder afløstes nu som førende søfarere af Nederlandene. Til gengæld vedrørte »disse stridigheder

med Nederlandene (...) ikke selve toldens eksistens, men alene dens størrelse. Dette er den afgørende forskel fra de vanskeligheder, tolden tidligere havde voldt i forholdet til Hansestæderne«. ⁵

Krigen fra 1542 mellem Danmark og Kejseren herunder Nederlandene, under hvilken Danmark spærrede Sundet, afsluttedes 1544 med freden i Speyer. Det bestemtes her, at der skulle være fri færdsel og handel kun mod betaling af de sædvanlige toldafgifter. Danmark fik ret til mod betaling at udtage varer af de passerende skibe, og til i krigstid at beslaglægge en del af skibene til eget brug mod betaling og senere tilbagelevering. Fredstraktaten kan godt kaldes den første internationale anerkendelse af sundtolden, og Christian 3. passede på at bevare det opnåede gode forhold. Således nægtede han under striden mellem Kejseren og Frankrig i 1552 at spærre Sundet, til trods for en forbundstraktat med sidstnævnte land.

Under Syvårskrigen 1563-70, hvor Frederik 2. 3 gange spærrede Sundet, udbrød i 1566 det nederlandske oprør

mod Spanien. Allerede året efter benyttede rigshofmester Peder Oxe sig af lejligheden til at indføre en afgift efter ladningens værdi, den såkaldte lastetold. Den måtte imidlertid allerede i 1568 opgives efter spansk pres, men genindførtes 1571, hvor spanierne stod svagt i Nederlandene. Som svar på nye spanske protester svarede, at lastetolden var at opfatte som betaling for den beskyttelse, som den danske flåde ydede den frie skibsfart.

Indførelsen af lastetolden medførte i forbindelse med stigende trafik en tredobling af den danske konges indtægter. Fra 45.000 rd. i 1566 til 132.500 rd. i 1567, hvoraf 92.000 rd. var lastetoldpenge. I årene 1567-87 gav sundtolden i snit kongen ca. 100.000 rd. om året, hvilket var et særdeles betragteligt beløb, da de samlede statsindtægter lå på 220-230.000 rd. om året. Med opførelsen af Kronborg 1574-79 (pris: 433.000 rd.) markerede Frederik 2. synligt for alle sin magt over Sundet, og da Lübeck i 1580'erne klagede til Kejseren over sundtolden, fik byen i marts 1583 som straf tolden fordoblet i 3 måneder! Denne selvsikre linie fortsatte under Christian 4., der strengt håndhævede den gamle regel om, at skibene skal salutere for Kronborg. Glemte de dette, fik de en kanonkugle efter sig, som de skulle betale »brødepeng« for.

1600-tallets syn på told ved stræder

Hvad var nu grunden til, at datidens søfarende nationer ikke alene affandt sig med, men efterhånden udtrykkeligt anerkendte og accepterede sundtolden? For det første må hertil siges, at i begyndelsen var tolden meget overskuelig, og da takstområdet senere blev mere differentieret, havde Danmark for længst vundet hævd på tolden som sådan. Hertil kom, at man

i samtiden var vant til at betale told f.eks. ved sejlads på floder, bl.a. i Nederlandene. Det var også væsentligt, at Danmark i kraft af sin flåde og fæstninger kunne håndhæve toldopkrævningen, og at den modsvarende beskyttelse og afmærkning af farvane blev betragtet som en reel fordel af de søfarende. Men meget vigtigt var det, at landene i sundtoldens indledende periode rivaliserede og var så uenige, at der ikke kunne dannes en fælles front mod det danske sundtoldskrav. Som Aksel E. Christensen siger i 1957: *»Det lykkedes at opretholde sundtolden pga. magternes modstridende handelsinteresser og indbyrdes konkurrence. I den lange kamp med Holland betød tolden for Lübeck kun lidt. Kunne Lübeck få den danske konge til at spærre sundet for konkurrenterne, var tolden kun en ringe betaling herfor. Modsat ville hollænderne og de vestlige nationer gerne betale denne pris for at have fri adgang til de baltiske markeder«.*⁶

Tolden byggede på kongens højhedsret, hvortil efter dansk opfattelse hørte retten til at holde flåde og til at kræve hyldest for flaget, retten til at kræve told og til at spærre stræderne for søfarende samt forpligtelsen til at beskytte mod sørøvere.⁷ Efter at Sverige i 1621 havde erobret Riga bad Christian 4. om rigsrådets vurdering af Danmarks højhedsområde i Østersøen. Rådet svarede i juli 1622, at området, efter rådets mening, omfattede Østersøen syd for en linie fra Brømsebro nord om Gotland og rundt om Øsel.⁸ Rigsrådet var altså rimelig ambitiøst på landets vegne, i hvert fald så længe der ikke samtidig anmodedes om bevillinger!

Fra 1630'erne fremførte Holland flere gange, at sundtolden var i strid med folkeretten. Dette begreb var dog endnu i sin vorden, og interessefeltet var mere det åbne hav end sunde og stræder. Datidens førende folkeretsekspert, Hugo Grotius, beskæftigede sig i

bogen *Mare liberum* fra 1609 alene med de store have, mens han i *De jure belli et pacis* fra 1625 også kom ind på indre farvande. Til disse hævdede han en almindelig ret til ubevæbnet og fredelig gennemfart, men samtidig mente han, at den stat, der påtog sig at beskytte og ophjælpe sejladsen ved at holde farvandet belyst og afmærket, kunne opkræve en moderat afgift. Datidens folkeret bestred således ikke Danmarks ret til at opkræve sundtold, eller til at modsætte sig eller indskrænke passagen af krigsskibe.⁹

Takster og tariffer i 1500- og 1600-tallet

Fra 1548 kendes formuleringen »*Ufrit skib giver ufrit gods og ufrit gods giver ufrit skib*«, dvs. for at være toldfri skal såvel skib som ladning være toldfri. Sverige havde toldfrihed for svenske skibe med gods, som var svensk ejendom, mens Nederlandene var privilegeret, dvs. de havde i nogle tilfælde lidt lavere takster end upriviligerede lande som England og Frankrig. Sundtolden bestod efterhånden af en række varierende takstformer, og de skal her kort præsenteres i kronologisk orden (De anførte takster gælder for nederlandske skibe og gods. For visse anløbshavne kunne hertil komme særlige takstillæg).

Skibstolden var eneste told fra starten i 1429. Den betaltes med 1 nobel pr. mersskib uanset størrelse og ladning. Et mersskib havde mastekurv til udkig, dvs. småbåde og pramme gik fri. Omkring 1508 blev tolden differentieret, således at skibe med sand i lasten som ballast betalte mindre end skibe med ladning. Fra 1558 var taksten 1 nobel for en ballaster under 100 læster, 2 hvis den var over 100, et ladet skib under 30 læster betalte 1 nobel + 1 gylden, 30-100 læster 2 nobler og hvis over 100 læster 3 nobler.¹⁰ Dis-

se takster holdt i ikke mindre end 82 år til 1640, bortset fra en forhøjelse under Kalmarkrigen 1611-13 på 33-100% afhængig af skibsstørrelsen. En lille forhøjelse i 1640 annulleredes året efter med en yderligere reduktion i 1643. Ved freden i Brømsebro 1645 bortfaldt skibstolden.

Skriverpenge til tolderen indførtes 1444 som en afgift pr. skib (fra 1635 1/2 rd.).

Vintold fastsattes i 1472 som 1/30 af vinlastens værdi, og overlevede med uændret takst alle omskiftelser, også freden i 1645. Dog øgedes taksten under krigsårene 1611-13 til 1/20.

Toldsalt kendes fra 1475. Ved ankomsten til Helsingør skulle saltskibe aflevere 6 tønder salt, som blev modregnet med 2 gylden. Toldsalt bortfaldt i 1645, men fra 1567 var der også lastetold for salt, og denne told fortsatte efter 1645.

Tøndepenge blev indført af Moder Sigbrit i 1519 som bidrag til fyrtønder. Taksten var i 1548 1/2 rd. pr. skib, hvilket den også var ved dens afskaffelse i 1645.

Kobbertolden blev opkrævet fra 1537 som en afgift pr. læst, men blev i 1567 afløst af lastetolden, der blev beregnet pr. skippund og som fortsatte efter 1645.¹¹

Fyrpenge indførtes 1562 som supplement til tøndepengene og blev motive-ret med en forbedring af fyrvæsenet. De beregnedes ud fra ladningens størrelse (og giver dermed det første grundlag for varestatistikken). Nederlandene protesterede, men faldt til ro, da Frederik 2. i 1563 opførte Danmarks første fyrtårn på Kullen. Afgiften afskaffedes i 1645, men af hensyn til sikkerheden til søs gik Nederlandene med til dens genindførelse i 1647.

Lastetolden, der, som allerede nævnt, indførtes i 1567, fastsattes efter varens værdi og blev snart den mest betydningsfulde toldafgift. Der var forskellige takster og måleenheder for en lang og meget specificeret ræk-

ke varer. For de vigtige varer salt, sild, hvede, rug, kobber og jern, ses taksterne i årene 1610-45 i fig. 3. Lastetolden overlevede freden i 1645 med reducerede takster.

Defensionstold blev opkrævet fra 1627 som 1/8 rd. pr. læst gods. Den blev ophævet 1645.

Lygtepenge til fyrlygter indførtes 1635. Taksten var 2 sk. pr. læst lastevne (og er således en kilde til størrelsen af det enkelte skib).¹² Afgiften bortfaldt i 1645.

Salpetertold blev indført i 1635 som en 1% ekstratold udover lastetolden for samme vare. Den afløstes 1638 af en afgift på 6 rd. pr. centner, der i 1639 steg til 14 rd. pr. centner (dog incl. fyrpenge, defensionstold, lastetold og 1%-afgift). Salpetertolden afskaffedes i 1641.¹³

Hundredepenge var en 1%-værditold af alle varer, der eksisterede 1639-41.

Havnepenge blev opkrævet 1640-45 som 1/2 rd. pr. skib.

Bropenge til Helsingør bro indførtes 1643, men ophørte allerede 1644. De udgjorde 8 sk. pr. læst gods.

I dette ganske lange katalog over toldafgifter var lastetolden klart den afgørende, idet den bidrog med 70-95% af det samlede toldrevenu afhængig af ladning og skibsstørrelse. Man får således et godt billede af takstudviklingen ved alene at se på lastetolden. Efter Kalmarkrigens udbrud forhøjedes taksterne i april 1611, men førtes fra juli 1613 tilbage til normalniveauet. Midt under Danmarks fredsforhandlinger i marts 1629 med kejseren i Lübeck blev sundtolden af hensyn til hærens underhold fordoblet for fødevarer, men førtes i december 1629 stort set tilbage til normalniveauet, for igen at blive forhøjet især for salt og sild i maj 1631. I juli 1632 reduceredes taksterne til normalniveauet, hvor de blev liggende i 6 år. Dog indførtes i 1635 en 1%-afgift på salpeter og krudt, samtidig med at Christian 4. hævdede sin ret til (mod betaling) at beslaglægge krigsfornødenheder til eget brug.

I marts 1638 sattes taksterne op til marts 1629-niveauet, og samtidig på-

Fig. 3. Lastetolden 1610-1645 for udvalgte varer

	Salt (sp.) rd. pr. læst	Sild rd. pr. læst	Hvede rd. pr. læst	Rug rd. pr. læst	Kobber rd. pr. skpd.	Stangjern rd. pr. skpd.
1610	1	1	1	1/2	1	1
1611	1 1/2	1 1/2	2	1	2	1 1/2
1613	1	1	1	1/2	1	1
1629 (mar.)	2	2	1 1/2	1	1	1
1629 (dec.)	1	1	1 1/4	3/4	1	1
1631	2	2	1 1/2	1	1	1
1632	1	1	1 1/4	3/4	1	1
1638	2	2	1 1/2	1	1	1
1640	3	3	2 1/2	1 1/2	2	2
1641	1	1	1 1/4	3/4	1	1
1642	1	1	1	1/2	1	1
1643	1	1	1 1/4	3/4	1	1
1645	1/2	1/2	1	1/2	1/2	1/2

Kilder: V.A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve*, 1-5, 1887-1903; E. Marquard m.fl.: *Kancelliets Brevbøger*, 1609-1645, 1916-68; C.F. Bricka og J.A. Fridericia: *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, 1-8, 1878-1947 og M. Venge: *Dansk Toldhistorie*, 1, 1987, m.fl.

lagdes det alle toldpligtige skibe at betale et tillæg på 1% af alle varers værdi, således som engelske, skotske og franske skibe hidtil havde gjort. En særbestemmelse var forhøjelsen af sundtolden fra maj 1639 for skibe og gods bestemt for Pillau og for havne, hvor der betaltes told til kongen af Polen eller kurfyrsten af Brandenburg, samt fra september 1639 for havne, hvor Sverige opkrævede told. Fra november 1641 var taksterne tilbage på normalniveauet. Til trods for disse takstændringer svingede lastetolden som regel kun omkring et par procent af varens værdi, og set over en længere periode lå den meget stabilt for mange varer. For vigtige varer som salt, sild, hvede, rug og stangiærn var lastetolden således den samme ved det svenske angreb i 1643, som 71 år tidligere ved lastetoldens indførelse. Ved freden i 1645 blev lastetolden næsten halveret, ligesom en række andre takster bortfaldt.

Som det tidligere er fremgået, var taksterne ikke nødvendigvis ens for alle. Her kan tilføjes, at den nævnte tredeling af skibstolden efter læstestørrelse kun gjaldt for nederlandske og nordvesttyske skibe, og at f.eks. baltiske skibe skulle betale lidt mere salttold og lidt mindre skibstold end de nordtyske. Det vil kræve en dybere undersøgelse at afgøre, om der bagved dette ligger en del-og-hersk politik eller en bevidst sløring, der kunne have til formål at lette takstforhøjelser på nogle områder uden at alle behøvede at reagere, eller om det simpelthen er udtryk for, hvad man har følt at kunne komme igennem med i de konkrete situationer. Derimod er der ingen tvivl om, at taktiske hensyn har ligget til grund for den fortsatte vægning ved at offentliggøre toldtariffen, og dette gjaldt ikke kun i forholdet til udlandet.¹⁴ Tarifferne blev først efter engelsk pres offentliggjort i 1640.

Skibstrafikken og varetransporten gennem Sundet

Det ældst bevarede sundtoldregnskab stammer fra 1497, og fra 1557 er regnskaberne generelt bevaret.¹⁵ Dette store materiale er delvist udgivet i form af tabelværker over skibstrafikken og (fra 1562) varehandelen.¹⁶ Efter Syvårskrigen 1563-70 lå skibstrafikken gennem Sundet på omkring 4300 årlige skibspassager med en kulmination i 1597 med 6673 passager, heraf 59% nederlandske. Derefter faldt tallet til ca. 4500 som gennemsnit for den første fjerdedel af 1600-tallet. Udviklingen kan følges i fig. 4, hvor det relative maksimum i 1618 dog afspejler en netop skærpet toldkontrol. Kurverne tager ikke hensyn til, at skibene bliver stadig større.¹⁷ Som et mål for trafikken kan man derfor også se på den betalte lastetold, som Aksel E. Christensen har justeret for besvigelser ved at sammenligne med rederi- og havneregnskaber.¹⁸ Den således justerede lastetoldskurve viser, at trafikken kulminerede i 1619, hvorpå den faldt til et minimum i 1628, hvorfra den steg i resten af perioden. Ved nøjere trafiksammenligninger mellem forskellige år må der desuden tages højde for eventuelle ændringer i varepriserne og toldsatserne, som kurven naturligvis er en funktion af.

Allerede af ovennævnte fremgår, at tabelværket må bruges med varsomhed. »Tabelværket er en uvurderlig, men tillige en yderst farlig historisk kilde«, advarer Aksel E. Christensen.¹⁹ Skibsstatistikken anses dog i almindelighed for ret pålidelig. Ganske vist viser Warnemündes havneregnskaber, der er bevaret 1635-48, at der i 1635 savnes 11 ud af 38 Rostock-skibe i sundtoldsregnskaberne,²⁰ men de kan dog være gået gennem Storebælt.²¹ Varestatistikken er behæftet med langt større usikkerhed, hvor de nævnte besvigelser dog skifter fra vare til vare

afhængig af toldsatsen. »For kostbare varer som krydderier, silke og klæde må sundtoldernes tal ofte mangedobles, for korn og salt næsten fordobles for at nå transportens sande omfang; til gengæld registreredes udprægede grovvarer som trælast, aske, beg og tjære til tider i langt større kvantiteter, end der i virkeligheden passerede (...) man deklarerede f.eks. svensk jern i stedet for det langt dyrere kobber og rug i stedet for hvede«. ²² Af klagesager og andre akter fremgår det, at der også har været en mængde proforma-overdragelser fra upriviligerede til priviligerede skibe, hvilket især har øget de svenske ladningers antal.

Den dominerende baltiske vare var korn til Vesteuropas storbyer, og disse transporter kulminerede i 1618, hvorefter de faldt frem til 1630 (som følge af krigstilstanden 1626-30 mellem Sverige og Danzig), for atter i 1636 at nå op på 1622-niveauet. ²³ Hvad angik andre baltiske varer var de vigtige for det vesteuropæiske skibsbyggeri og skibsfart: eg og fyr til skibstømmer, beg og tjære til tætning og imprægnering af skibe, hør og hamp til sejl og tovværk, kobber til skibskanoner og jern bl.a. til forskellige våben.

For at få et mere konkret billede af Østersøhandelen betragtes situationen i 1635, der som statusår er velegnet, fordi problemerne omkring toldforhøjelserne og den politiske tilspidsning endnu ikke havde meldt sig.

Den østgående trafik var i årets begyndelse ubetydelig, men i april kom som sædvanlig ballastskibene, der udgjorde den første og største bølge af østgående skibe (i alt 455). Det kunne godt betale sig at lade skibe sejle tomme for at hente voluminøse varer som korn. I maj passerende kun 123 skibe, men i juni fulgte den næste store bølge, saltskibene, i alt 423, og bølgen fortsatte i juli med 391 skibe. Hvor disse skibe kom fra fremgår ikke af tabelværket, (men det kan optælles i de

originale regnskaber). For hele 1635 under ét fordeler de østgående skibe sig efter afgangshavn med 54% fra Nederlandene, 14% fra Norge, 8% fra Danmark »vest« for Helsingør, 7% fra England og 6% fra Frankrig. Af året 1635's østgående skibe var 40% ballastere, fra Nederlandene endog 57%. For de øvrige nederlandske skibe fordeler varerne (opgjort efter pligtig lastetold) sig med 48% salt, 20% krydderier, 16% sild, 7% tekstiler, 6% vin og 3% andet. ²⁴ For de østgående skibe som helhed udgør salt 23911 læster, der kom fra havne i Frankrig (51%), Nederlandene (20%) og Portugal (19%).

Den vestgående trafik udviste et mere jævnt forløb året igennem. Den begyndte i april (137 skibe) og kulminerede i juli med 383 skibe, hvorefter den aftog, men endnu i november passerende 212 skibe. Skibenes afgangshavne var: Danzig 32%, Danmark »øst« for Helsingør 17%, Königsberg 15%, Riga 12%, andre »østerske« stæder (Stettin, Libau, Windau, Reval m.fl.) 8%, vestlige stæder (Lübeck, Stralsund, Rostock og Wismar) 9%, Sverige og Finland 6% og Slesvig og Holsten 1%. Specielt de nederlandske skibe var i høj grad koncentreret om de østerske stæder, idet 37% af dem kom fra Danzig, 21% fra Riga og 20% fra Königsberg, hvortil kom 7% fra Sverige-Finland. ²⁵ Af de vestgående skibe var 97% lastede (99% af de nederlandske). Varerne i de nederlandske skibe fordelte sig (opgjort efter lastetold) med 53% korn, 16% metaller, 12% hør og hamp, 8% aske, beg og tjære, 4% tømmer, 2% voks og 5% andet. Generelt transportererede de vestgående skibe 55910 læster rug (Danzig 70%, Königsberg 12%), 9016 læster hvede (Danzig 83%), 5607 læster tjære (Finland 56%, Sverige 33%), 31470 skpd. jern (Sverige 97%), 4927 skpd. kobber (Sverige 92%) og 2445 centner salpeter (Danzig 100%).

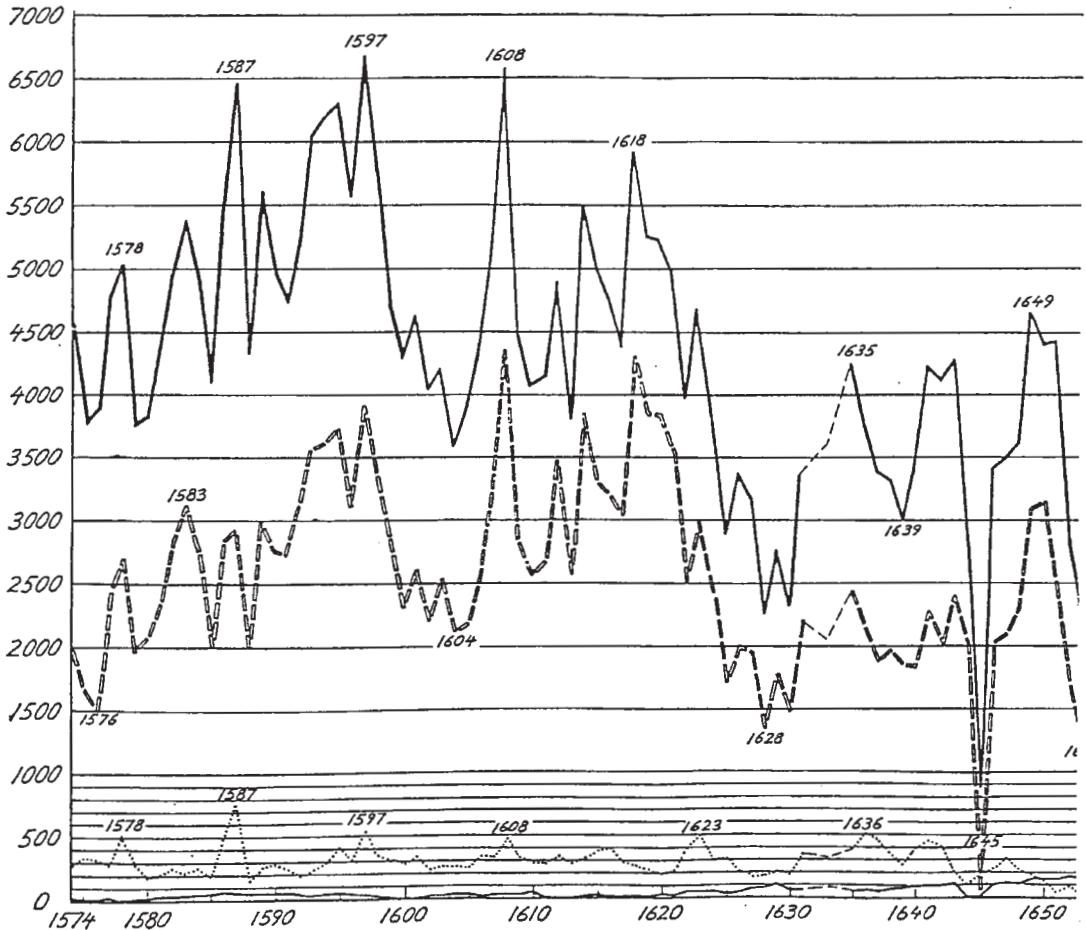

Fig. 4. Skibstrafikken gennem Øresund

Antal skibspassager, totalt og for de tre nævnte nationer.

- ===== Nederlandene
- England og Skotland
- Sverige med Finland
- Total

Kilde: Eli F. Heckscher: *Sveriges Ekonomiska Historia*, 1936, diagram 31.

Den samlede trafik i 1635 udgjorde 4259 skibspassager (begge veje), hvoraf halvdelen (49%) afvikledes i sommermånederne juni, juli og august. De fordelte sig efter hjemsted med Nederlandene 2419 (57%), Danmark-Norge med Hertugdømmerne 838 (20%), England og Skotland 383 (9%) samt Frankrig 14 (0,3%). For at belyse sundtoldens betydning for Nederlandene (og omvendt!) skal vi se bort fra

de 896 toldfri dansk-norsk-svenske skibspassager, og kommer da til, at Nederlandene tegnede sig for 72% af de toldpligtige passager. Og så er der her ikke taget højde for, at de nederlandske skibe gennemgående var større end de andre landes (65% af dem var i dette år over 100 læster imod 12% af de nordvesttyske), hvilket kom til udtryk derved, at de nederlandske skibe betalte ikke mindre end

80% af den samlede lastetold i 1635.

Den nederlandske foretagsomhed gjorde voldsomt indtryk på samtiden. Englænderen Raleigh anslog således den nederlandske østersøflåde til mindst 3000 skibe, men den var dog langt mindre. I 1635 talte den 661 skibe (sammenholdt med 466 dansk-norsk-holstenske), men de så ud af mere, for 29% gennemførte 2 dobbeltture, 20% 3, og 21 skippere endda 4 dobbeltture.

De 14 franske skibspassager sammenholdt med de 2419 nederlandske forklarer forskellen på holdningen til sundtoldspørgsmålet mellem de to kommende mæglernationer i Brømsebro. En anden sammenligning, der kan gøres i 1635 er, at sundtolden nok indbragte 226.000 rd., men de svensk-preussiske havneafgifter (*licenter*) 684.000 rd.

Sundtoldens økonomiske betydning for Christian 4. var meget betydelig. I 1602 bidrog den med 142.000 rd. og anden told med 59.000 rd. til statskassen, dvs. 49% af rigets indtægter kom fra told. 1628 dykkede sundtolden for første gang i mange år til under 100.000 rd., men i midten af 1630'erne indbragte den godt 200.000 rd. Tolden lå i denne periode på et par procent af varernes værdi, hvilket de søfarende nationer udmærket kunne leve med, selv om standsningen i Helsingør nok var irriterende, hvis man ikke skulle losse, lade eller proviantere. Toldforhøjelserne 1638-40 kombineret med en mere effektiv visitation og en fra 1639 stærkt stigende trafik bragte indtægterne op over 400.000 rd. med kulmination i 1639 på 621.000 rd. (se fig. 5). Toldnedsættelserne i 1641 medførte, at toldindtægterne faldt til godt 400.000 rd.

Indtægterne fra sundtolden var afgørende vigtige for Christian 4., idet rigsrådet havde sat sig på skatteudskrivningen og blokerede for en lensreform, der kunne have kompenseret

for tabet af skatterne.²⁶ Sundtolden kunne kongen derimod alene disponere over som sine »*håndpenge*«. ²⁷ I det sidste fredså 1642 udgjorde sundtolden 408.000 rd., anden told ca. 418.000 rd., dvs. tilsammen 49% af rigets samlede indtægter på 1.675.500 rd.²⁸ Det var samme procentdel som i 1602!

Sverige og sundtolden

Sverige med Finland havde fra begyndelsen i 1429 toldfrihed, idet Erik af Pommern jo var unionskonge. Men måske var der efter unionsopløsningen i 1523 opstået tvivl om Sveriges ret, idet Gustav Vasa i 1535 bad Christian 3. om at bekræfte toldfriheden. I 1570 fik Sverige ved Stettinfreden tilsikret en passage, der skulle være uhindret og uden besværing som fra gammel tid, hvilket praktiseredes som toldfrihed.²⁹ Toldfriheden bekræftedes ved kommissærmødet august 1591 i Flakkebæk,³⁰ men den fastsloges først traktatmæssigt ved Knærødfreden 1613.³¹

Toldfriheden betød, at svenske skibe, der udelukkende sejlede med svensk-ejet gods, ikke skulle betale told, men dog som alle andre betale skriverpenge, tøndepeng og fra 1640 havnepen-ge samt forevise certifikater. Magistraten i skibets hjemby skulle udstede et »*nøjagtigt certifikat*«, der dokumenterede at godset var svenskejet, men først fra 1618 blev certifikatkra- vet håndhævet af de danske toldere som led i den skærpede toldkontrol. Et dansk krav om at certifikaterne skulle være beedigede måtte opgives ved grænsemødet i Knærød juni 1624.³² Der er ingen tvivl om, at der blev svindlet meget med certifikaterne fra både svensk og nederlandsk side. Den svenske resident i Helsingør klagede selv herover til Stockholm, men ikke desto mindre foreligger der fra april

1640 en svensk ordre til residenten i Holland om at udstede falske certifikater, således at hollandsk gods kom til at fremtræde som svensk.³³

Et andet ømt punkt var de svenske underliggende provinser indbyggere, der ved Knærødfreden fik toldfrihed i Sundet. Disse provinser fortolkedes fra dansk side som det egentlige Sverige med Finland, men fra svensk side desuden som de senere erhvervelser. Den svenske ekspansion var begyndt i 1561 med Estland og fortsatte 1617 med Kexholms len og Ingermanland. 1621 erobredes Riga og 1625-26 resten af Livland, hvilket blev stadfæstet ved våbenstilstanden med Polen 1629 i Altmark, hvor Sverige for 6 år desuden fik retten til at opkræve told, de såkaldte *licenter*, for 5 preussiske stæder: Elbing, Pillau, Memel, Libau og Windau; en ret der dog gik tabt ved våbenstilstanden 1635 i Stuhmsdorf.

Et tredje irritationsmoment var bestemmelsen i Knærødfreden 1613 om, at Sverige skulle betale 1 mill. rd. for at få Elfsborg tilbage. Beløbet fremskaffedes gennem en dramatisk øgning af især den svenske kobbereksport og gennem låntagning i Nederlandene. Således stimulerede freden både kobberbrydning og tættere handelsforbindelser med Nederlandene. Om Göteborg siges det i fredstraktaten, at dens privilegier ikke måtte komme sundtolden til skade, men efter indfrielsen i 1619 af Elfsborg blev Göteborg opbygget på et nyt og endeligt sted, og byen tog snart en stigende andel af Sveriges handel mod vest.³⁴

Endnu i 1500-tallet var Sverige i høj grad selvforsynende og stort set uberørt af den økonomiske udvikling i Europa. Først omkring 1600 fik man ude omkring øje på svensk træ og tjære, jern og kobber, hvorefter kapital til deres udnyttelse begyndte at strømme til. Gradvis blev handelen mere vestvendt, hvilket tilskrives dels de økonomiske problemer i Tyskland, dels at

Sverige ønskede at frigøre sig fra andres vareformidling i Østersøområdet. Den svenske skibsfart var indtil ca. 1620 indrettet på lokaltrafik. Den udgjorde kun et par procent af sundtrafikken med svage opsving i 1629 og 1643. I 1635 afsejlede fra Sverige-Finland 117 skibe vestpå gennem Sundet, hvoraf 74 var hjemmehørende i Nederlandene, 19 i Storbritannien og kun 10 i Sverige-Finland. Eksporten af hovedvarerne jern og kobber vestpå gennem Sundet fra svensk-finske afgangshavne voksede stærkt. Tallene for 1635 (og i parentes til sammenligning tallene for 1618, hvor som nævnt visitationen og dermed regnskaberne bliver mere pålidelige) var: Jern: 31.033 skpd. (1405 skpd.) og kobber: 4522 skpd. (2349 skpd.). Den voldsomme stigning for jern i forhold til kobber støttes af Eli F. Heckschers bemærkning om, at kobbereksporten ikke i samme grad som jerneksporten blev forskudt i retning af Nordsøen og altså gennem Sundet.³⁵ Nærmere undersøgelser af eksporten over Göteborg og især via Lübeck bør kunne belyse dette, men ellers er det nærliggende at mistænke skippere for at have angivet kobberlaster som jern, hvis sundtoldtakst pr. skippund kun var 1/6 af kobbers.

Hvad betød toldfriheden for Sverige? Prestigemæssigt givetvis noget, men ellers var det for landets økonomi uvæsentligt, om dets egen fåtallige handelsflåde skulle betale told eller ej. Men det havde selvfølgelig betydning, at Østersøprovinserne og de udenlandske skippere, der sejlede på Sverige, skulle betale told. Hvor stor en del af sidstnævnte told, der kunne væltes over på de svenske handelspartnere, afhang naturligvis af den aktuelle markedssituation for den pågældende vare. Under den dansk-svenske krise 1623-24 blev den svenske toldfrihed i øvrigt ophævet i april 1623, men genindførtes i marts 1624. Det i 1622 ind-

Fig. 5. Sundtolden og de svenske licenter (afgifter fra preussiske havne)

År	Sundtold 1.000 rdl.	Skibspassager Antal	Licenter 1.000 rdl.
1627	109.000	3179	
1628	77.000	2281	330.000
1629	256.000	2751	584.000
1630	122.000	2335	393.000
1631	294.000	3370	545.000
1632			627.000
1633		3596	664.000
1634			814.000
1635	233.000	4259	684.000
1636	226.000	3764	
1637	229.000	3384	
1638	483.000	3327	
1639	621.000	3020	
1640	449.000	3454	
1641	501.000	4236	
1642	408.000	4127	
1643	435.000	4264	
1644	297.000	2843	
1645	(62.000)	(874)	
1646	135.000	3428	
1647	145.000	3512	
1648	133.000	3629	

Anm.: Sundtoldregnskaberne 1632 og 1634 er gået tabt, og er for 1645 meget ufuldstændige.

Kilder: E. Wendt: *Det svenska licentväsenet*, 1933; J. Engberg: *Dansk Finanzhistorie i 1640'erne*, 1972 og M. Venge: *Dansk Toldhistorie*, 1987, m.fl.

førte forbud mod transit af krigsmateriel blev ophævet 1628 som led i den dansk-svenske bistandstraktat.³⁶ Forbudet genindførtes i 1637, hvilket generede den voksende svenske krigsindustri.

Set i relation til Sverige vil det være naturligt at sætte sundtolden i forhold til andre toldafgifter, der opkrævedes i Østersøområdet. F.eks. udgjorde de svenske *licenter* i 1634 ikke mindre end 814.000 rd., dvs. 31% mere end sundtolden, da denne i 1639 topper med 621.000 rd.³⁷ *Licenterne* udgør 30% af Sveriges ordinære indtægter.³⁸ Jörgen Weibull har fremhævet, at af de 1686 skibe, der i 1631 sejlede fra Østersøen vestpå gennem Øresund,

kom 1273 fra havne, der tilhørte Sverige eller hvor Sverige opkrævede told. Fratrækkes de skibe, der kommer fra dansk havn, opkrævede Sverige told af 85% af alle udgående fartøjer fra Østersøen.³⁹

Nederlandene og sundtolden

Da Christian 4. ved Kalmarkrigens begyndelse i 1611 forbød sejlads på Sverige og forhøjede sundtolden, protesterede nederlænderne, og henviste til at det var i strid med Speyerfreden fra 1544. Hertil svarede danskerkongen, formentligt med et glimt i øjet, at den traktat var afsluttet med Kejseren,

som nederlænderne jo havde skilt sig fra! Nederlænderne fandt sig i forhøjelsen så længe krigen varede, men da satserne ikke nedsattes straks efter freden i januar 1613, indgik de i maj 1613 forbund med deres tidligere rivaler Lübeck til fremme af den fri handel. I juni førte Christian 4. tolden tilbage til førkrigniveauet, men det kunne ikke forhindre, at der i april 1614 sluttedes et tilsvarende forbund mellem Nederlandene og Sverige, og i juni 1616 indtrådte de vigtigste hansestæder i det lübsk-nederlandske forbund.

Østersøhandelens centrale betydning for Nederlandene er allerede fremhævet og kan yderligere belyses ved, at mindst halvdelen af de skibe, der sejlede ud fra Holland, havde baltiske havne som mål, og at endnu i sidste halvdel af 1600-tallet var 2/3 af Amsterdams handelskapital placeret i østersøhandelen.⁴⁰ I årene før genoptagelsen af krigen mod Spanien i 1621 kulminerede den nederlandske trafik med 4316 skibspassager (1618). Ser vi på de nederlandske skibes andel af lastetolden, kulminerede denne i 1620 med ikke mindre end 90%, hvorfra den dalede til et stadigvæk anseeligt minimum på 76% i 1637.⁴¹ Genoptagelsen af krigen med Spanien betød, at Nederlandene trængtes ud af den direkte fragtfart mellem Spanien og Østersøen, idet denne overtoges af Hansaen indtil Den westfalske fred i 1648.⁴²

Allerede i 1610 var Christian 4. blevet opbragt over, at nederlændere i Göteborg havde omdøbt toldpligtigt nederlandsk gods til toldfrit svensk. Besvigelserne fortsatte efter Kalmar-krigen, hvor regnskaber fra et handelshus i Delft viser, at de beløb sig til 40-50%.⁴³ For at komme dette til livs indførtes fra 1618 visitation af alle skibe; en ordning der havde den ønskede effekt, og som bestod indtil Christianopolstraktaten 1645.

Salpeter var et centralt krigsmate-

rielprodukt, men det var udsat for omfattende spekulation.⁴⁴ Det kom fra svovlminer ved Krakow, raffineredes i Danzig og fragtedes trods hyppige eksportforbud til Amsterdam, hvor handelen varetoges af en snæver, indflydelsesrig købmandskreds, der således blev ramt af den forhøjede salpeteretold. Tolden var i 1638 blevet fastsat til 1 rd. pr. centner salpeter (incl. de andre takster), men sattes i februar 1639 op til 14 rd., for så at blive reduceret i december 1640 til 6 rd., med yderligere reduktion i november 1641. Angivelser af handelsværdien pr. centner varierer 1638-39 mellem 16 og 25 rd.⁴⁵

I april 1639 besluttede Nederlandene, at skipperne skulle nægte at betale salpeteretold (bortset fra 1%-afgiften), så efterhånden hobede de vestgående salpeterskibe sig op i Helsingør. Christian 4. huggede knuden over ved at lade 19 salpeterskibe losse 14/18 af lasten baseret på en handelsværdi af 18 rd. Han placerede desuden vagtskibe ved Travemünde, Kiel, Egernførde og Slien, ligesom salpeteretolden også blev opkrævet på Elben. Rigsrådet blev bekymret og opfordrede i maj 1639 kongen til at dæmpe den nederlandske vrede, for hvis dette ikke skete, *»nøder man dem skinbarlig til både at skynde os svensken på halsen og sig med dem mod os at forbinde og konjugere«*.⁴⁶

Hvad var nu baggrunden for forhøjelsen af salpeteretolden i 1639? Den nederlandske resident i Danmark, Cracauw, rapporterede, at salpeter altid havde indtaget en særstilling, og der også tidligere havde været problemer med passage, samt at Christian 4. stedse hævdede sin ret til (mod betaling) at overtage alt salpeter. Han fandt dog, at Danzig havde handlet udfordrende ved at afsende en så stor salpeterflåde, og han tilføjede senere, at salpeter var udsat for en spekulation, der måtte bygge på forhåndsviden om toldforhøjelsen. Det sidste lyder rigtigt, idet forhøjelsen blev med-

delt tolderne allerede i november 1638.⁴⁷ Forhøjelsen kan hænge sammen med, at kongen ved årsskiftet 1638/39 frygtede et svensk angreb og ønskede at sikre sig salpeter, som han desuden i april 1639 udstedte udførselsforbud mod. Gennem forhøjelsen og de andre nævnte tiltag skabte han en chokvirkning, der kunne have til formål at trykke prisen i udførselshavnene, og det er formentlig forklaringen, idet Christian 4. næppe har regnet med varigt at kunne opretholde en 14/18-told. Ganske vist kunne Cracauws ord om, at tolden kunne blive forbistret svær at slippe af med måske tydes i den retning.⁴⁸ Det tør konkluderes, at der i realiteten var tale om en velovervejet (dvs. ikke-spontan) blokade, der fremtrådte som en (midlertidig tænk) toldforhøjelse.

I juli 1639 sendte Nederlandene gesandter til Christian 4. i Glückstadt. Kongen tilbød at lade alt det salpeter, som tilhørte Generalstaterne selv, passere toldfrit. Tilbudet interesserede dog ikke gesandterne (og det hjalp jo heller ikke købmændene), og da Christian 4. i oktober uvarslet rejste til København var mødet dermed slut. Dette forløb vakte harme i Holland, selv om de hollandske forhandlere havde stået ligeså stejlt som Christian 4.⁴⁹ Det kom dog i februar 1640 til en aftale – som tidligere foreslået af residenten Cracauw – mellem Christian 4. og de nederlandske købmænd om, at de kunne købe det udlossede salpeter. Nederlænderne var i øvrigt i stand til at skaffe sig tilstrækkeligt med salpeter fra Ostindien, Marokko og Arkhangelsk, hvilket de ikke undlod at gøre kongen opmærksom på, og hvilket han igen ved en senere lejlighed returnerede som argument over for dem.

Andre anstødssten i forhold til Nederlandene var Christian 4.'s strid med Hamburg, hvorunder han nærmede sig Kejseren, Elbtolden, stiftpolitikken, forhøjelsen af den norske trælast-

told, og ikke mindst Danmarks tilnærmelse til Spanien. I august 1640 rejste Hannibal Sehested til Madrid, hvor han afsluttede en handelstraktat (især om saltleverancer) i marts 1641, men undveg spanske ønsker om en alliance.⁵⁰ Udlandet var dog mistroisk, og det kunne se ud til fredsbrud mellem Nederlandene og Danmark, men i stedet blev i september 1640 et forbund for 15 år indgået mellem Nederlandene og Sverige. Traktaten nævner ikke Danmark, men dens formål var at hævde sejladsens og handelens frihed i Østersøen og Nordsøen. *»Således havde en ubesindig politik berøvet Danmark muligheden af at finde en støtte hos Nederlandene og givet Sverige denne støtte uden noget som helst offer med hensyn til dets østersøtoldpålæg«*, konkluderer J.A. Fridericia.⁵¹ Men kongens finansielle tvangssituation er allerede fremhævet, og det skulle vise sig, at fremtidig støtte fra Nederlandene ikke var udelukket.

Alliancen mellem Nederlandene og Sverige fik dog Christian 4. til at ned sætte salpeteretolden i december 1640, og fra foråret 1641 lagde han en forsonligere holdning for dagen over for Nederlandene. Under nye forhandlinger i Stade juni 1641 lykkedes det dog ikke for nederlænderne at opnå Speyerfredens vilkår, ligesom det heller ikke lykkedes for Christian 4. at sprænge forbundet mellem Nederlandene og Sverige, men kongen gav Nederlandene en tilbagevenden til 1637-satserne for 5 år.⁵² Der var dermed etableret et tåleligt forhold mellem Danmark og Nederlandene gennem 1642.

Det opnåede forhold blev dog skadet ved, at Christian 4. i 1643 skærpede visitationen i Helsingør. Besvigelserne gjorde en skærpelse nødvendig, men visitationen blev gennemført ganske hårdhændet. Samtidig indførtes »bropenge«, der dog efter krigens udbrud afskaffedes samtidig med at visitationen atter lettedes.

Fig. 6. I 1622 malede Isaac Isaacs det store maleri *Allegori på Øresund*, der i dag hænger på Kronborg. Slottet ses i baggrunden, mens en række skibe for fulde sejl står ned gennem Sundet, efter at have ligget for anker og betalt told i Helsingør. Billedet er en hyldest til Øresund, der i kraft af tolden forsyner den danske konge med penge i stride strømme (Statens Museum for Kunst, København).

De svenske motiver til Torstenssonkrigen

Under det svenske rigsråds drøftelse i juli 1640 af forbundet med Nederlandene udtalte rigsforstander Axel Oxenstierna følgende om Øresund: »*Danus har Sundet og ligesom nøglen til vor opkomst*«. ⁵³ Og om sundtolden: »*Tolden er kongen af Danmarks vigtigste indtægt; der kunne være grund til at tage den helt bort, men i hvert fald er det vor interesse ligesåvel som Hollands ikke at lade ham forøge den*«. ⁵⁴ Tolden på de svenske hovedeksportvarer kob-

ber og jern kan dog ikke siges at være belastende, idet lastetolden på disse varer ved fredsbruddet var den samme som før Kalmarkrigen. I øvrigt er det overraskende at notere, hvor sjældent økonomiske mål er nævnt i kilder som diplomatiske instrukser eller Axel Oxenstiernas korrespondance. ⁵⁵

I det hele taget synes det svenske angreb på Danmark i 1643 ikke at være blevet fremkaldt »*ved en pludseligt tilspidset situation, men ved en kæde af forhold, der strakte sig langt tilbage i tiden*«. ⁵⁶ Et gammelt svensk hovedmål var de skånske landsdele:

»Krigsmålet var – foruden at bryde Danmarks magtstilling i Østersøen – at indlemme disse landskaber«. ⁵⁷

I 1630 havde Axel Oxenstierna rådet kong Gustav Adolf til at gå i felten mod Danmark i stedet for i Tyskland – en situation som Christian 4. i marts 1630 havde advaret rigsrådet imod. ⁵⁸ Videre skrev Oxenstierna i januar 1631 til svenskerkongen, at krig var uundgåelig, og »da mener jeg, at det første slag er det bedste«, og her bør Sverige angribe hovedet, »som er Sundet og København«. ⁵⁹ Det fulgtes i februar 1631 op af det svenske rigsråd, hvor »alle er meget begærlige og forbitrede efter som en bisværmer at flyve i hårene på juten«. ⁶⁰ Det danske rigsråd erkendte i juni 1631 faren og gik ind for rustninger. Man skal bemærke, at de aggressive svenske udtalelser faldt på et tidspunkt, hvor Christian 4. endnu ikke havde tilnærmet sig Kejseren (det skete først efter slaget ved Breitenfeld september 1631), og endnu ikke havde optrådt som mægler i 30-års krigen, og hvor sundtoldtaksterne havde ligget lavt siden december 1629. Dette var alvorligt nok så længe Gustav Adolf levede, men da han døde i november 1632 og Axel Oxenstierna blev leder af formynderregeringen, blev situationen yderst faretruende for Danmark. Om Oxenstierna siger J.A. Fridericia, at hans blik mere umiddelbart end Gustaf Adolfs var rettet på Sverige som nordisk magt, og at hans ledelse måtte fremskynde en katastrofe i forholdet til Danmark. ⁶¹ Som Oxenstierna udtrykte det i februar 1644 til rigsrådet, var der »nu håb om at kaste kongen af Danmark overende, noget som ikke har været muligt i adskillige hundrede år«. ⁶²

I maj 1633 skrev Axel Oxenstierna til rigsrådet, at »hvis vi tvinges dertil og aldeles ikke kunne undgå det, så var det så god tid nu som nogensinde at give os i kast med Danmark«, ⁶³ men den gode tid sluttede dog foreløbig

med nederlaget ved Nördlingen 1634 og freden i Prag 1635. Under den dansk-nederlandske krise 1639-41 havde Sverige igen »en god tid« for et angreb sammen med Nederlandene, og rigsrådet spurgte i april 1641 Banér om mulighederne. Men den svenske hær stod da svagt, Banér var på tilbagetog, og der var krise i hæren året ud.

Hvorfor kom angrebet så netop i 1643? Hvorfor komplicere tingene ved at forplumre den tilstundende afslutning på 30-årskrigen i stedet for at afvente fredsslutningen, hvorefter Sverige kunne have haft Danmark for sig selv? Det synes der at være to grunde til. Den ene er, at det netop gjaldt om at få Danmark ud af fredsprocessen. Og at Oxenstiernas Sverige ikke var bleg for med alle midler at afbryde en uønsket fredsproces, viser det svenske bombardement af Regensburg i januar 1641. ⁶⁴

Men mon ikke det også har spillet en rolle, at det i 1643 var ved at være sidste udkald for den 60-årige Oxenstierna, hvis hans personlige tidsplan skulle holde? Det var ham givetvis magtpåliggende at kunne gennemføre krigen alene, dvs. mens han var Sveriges faktiske regent. Han var selvsagt klar over, at i december 1644 ville Kristina som myndig overtage regeringen, og han fornemmede utvivlsomt at deres forhold – som det skulle vise sig – ikke ville blive let. Derfor gennemtrumfede han krigsbeslutningen i maj 1643, og hans plan var at krigen skulle gennemføres på 12 måneder. ⁶⁵ Men Oxenstierna nåede kun at starte krigen, det blev den unge dronning Kristina, der afsluttede den.

På mødet 12. maj 1643 i det svenske rigsråd lagde Oxenstierna op til krig med Danmark, og han motiverede den i 10 punkter, hvor de 3 punkter vedrører sundtolden: 1) toldforhøjelserne og den skærpede visitation, 2) tilbageholdelse af skibe, bl.a. et i 1642 og 3) den strengere kontrol med transport af krigsmidler. ⁶⁶ Et par uger senere

fremlagde han krigsplanen, som dog først kom frem til general Torstensson i Tyskland i slutningen af september 1643, men da brød han også straks op, og i januar havde han erobret Jylland. Desuden havde Sverige en krigsflåde, der i tonnage var godt 40% større end den danske, og som sammen med svensk-hollænderen de Geers' hjælpeflåde besejrede den danske flåde ved Femern i oktober 1644.⁶⁷ Men allerede i august 1644 havde Christian 4. accepteret fredsmægling.

Sundtolden ved fredsforhandlingerne i Christianopel og Brømsebro

Parterne forhandlede først skriftligt fra Christianopel og Söderåkra med Frankrig og Nederlandene som mæglere og samledes til sidst i Brømsebro.⁶⁸ De svenske forhandlere var instrueret om i første omgang at kræve toldfrihed for alle svenske undersåtter og afskaffelse af visitationen, men certifikaterne kunne opretholdes. Først senere skulle der som »*kaution for freden*« kræves afståelse af et eller flere af de skånske lande.

I Nederlandene blev man, som overalt i Europa, bestyrtet over det svenske angreb, bl.a. fordi ufred generelt truer handelsinteresserne. Den nederlandske statholder Frederik Henrik foreslog i januar 1644 den danske resident en nedsættelse af sundtolden til 1628-niveauet. Han frygtede at krigen havde fjernet presset fra Habsburgerne, at håbet om dansk hjælp til Charles 1. forsvandt, og at Sveriges magt-udvidelse ville true handelen. Men i hollandske købmandskredse så flere også en chance for at udnytte situationen.⁶⁹ Sverige havde undladt at anmode om Nederlandenes mægling inden angrebet, således som det skulle efter forbundstraktaten af 1640. Det var

sket dels for at hemmeligholde angrebet, dels fordi landet havde »*adskillige andre grunde end besværingerne af handelen til at ville Danmark til livs*«. ⁷⁰ Det var baggrunden for, at Oxenstierna i april 1644 udtalte, at »*man må sige til hollænderne, at de er os velkomne, skønt de ikke er det, og bede dem kooperere til navigationens frihed*«. ⁷¹ De nederlandske bestræbelser sigtede kun på sundtolden, hvorimod man tog afstand fra de svenske territorialkrav, idet et Sverige ved Sundet ville kunne føre til lignende toldafgifter som *licenterne* ved de preussiske havne. Nederlandene var desuden utilfreds med toldfriheden for de svenske Østersøprovinser, hvilket ville kunne trække handelen væk fra de nederlandske skibe. I maj 1645 opgav Nederlandene rollen som mægler for selv at drage fordel af Danmarks svaghed. Separatforhandlinger med Danmark førte den 12. juni til en traktat i Christianopel, hvorefter lastetolden næsten halveredes og de øvrige afgifter – bortset fra vintolden – bortfaldt.

Frankrig var grundlæggende irriteret over, at Sverige brugte både tid og franske subsidier på at føre krig mod Danmark i stedet for mod Kejseren, endog uden forinden at have underrettet landet om dette. Derudover så Frankrig generelt gerne en vis jalousi mellem Danmark og Sverige, men man ønskede ikke en større udvidelse af Sveriges magt, og i hvert fald ikke så meget at Sverige blev uafhængig af fransk støtte. Med hensyn til sundtolden havde Frankrig, som tidligere påpeget, ikke de samme store interesser som Nederlandene. Den franske forhandler Thuillerie bemærkede således til Oxenstierna, at også Frankrig følte sig krænkede af Christian 4.'s toldpolitik, men at man ikke betragtede det som krigsgrund. Thuillerie var frastødt af Oxenstiernas kynisme, som når denne i april 1644 udtalte, at Sverige ikke kunne være sikker på at be-

Fig. 7. Satirisk svensk kobberstik, hvor krigens gang illustreres som et terningspil (backgammon) mellem Christian 4. (t.h.) og Axel Oxenstierna (t.v.). At Øresundstoldens indtægter spillede en stor rolle for danskerkongens slagkraft viser de fyldte toldkister, han bogstaveligt talt har i ryggen (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

holde en fast fod i Tyskland, »der er et råddent æble«, og at det derfor var mere fordelagtigt for Sverige at føre krig mod Danmark.⁷² I april 1645 skrev Thuillerie, der fik stigende sympati for Danmark: »Denne krig er Oxenstiernas, og han vil beholde en del af Danmark; han tror, at alt er svenskerne tilladt«. ⁷³ I det hele taget blev Frankrigs mægling klart til fordel for Danmark, for som det udtrykkes af Corfitz Ulfeldt: »Uden den franske ambassadørs interposition havde vi ikke fået disse fredstraktater for så godt køb«. ⁷⁴

Freden mellem Danmark og Sverige blev underskrevet den 13. august 1645 i Brömsebro. Traktaten gav svenske undersåtter i Sverige og Finland samt

i Ingermanland, Estland og Livland toldfrihed for egne skibe uanset ladning og for eget gods uanset skib, ligesom de skulle være fri for visitationer. Sverige måtte uden forudgående anmeldelse føre op til 1200 krigsfolk og højst 5 krigsskibe gennem Sundet. Danmark beholdt højhedsretten over Øresund og kunne kræve certifikater for blandet svensk og fremmed gods. Hertil kom danske afståelser af Øsel, Gotland, Jemtland og Herjedalen samt Halland for 30 år.

Resultatet af traktaterne er blevet opgjort til en gennemsnitlig nedsættelse af tolden på 3/8, hvilket betød at tolden reduceres fra ca. 2 til 1% af vareværdien. ⁷⁵ Nedsættelsen fik generel ef-

fekt, idet Nederlandenes toldbetingelser kom til at danne præcedens for tilsvarende traktater med Frankrig, England, Skotland, Delmenhorst, Oldenburg, Danzig og Hansaen. Det trods alt positive heri var, at disse starter dermed folkeretsligt anerkendte sundtolden på et behersket – men ingenlunde ubetydeligt – niveau, hvilket dannede grundlag for toldens fortsatte eksistens. Bortset fra redemptions-traktaten 1649-53 med Nederlandene bestod Christianopeltraktaten stort set til 1842-tariffen. Eftertiden har især hæftet sig ved landetabene og nok også overvurderet deres betydning, selv om de selvfølgelig ser voldsomme ud på et landkort. Men Gotland og Øsel var blevet passive besiddelser, og Jemtland og Herjedalen var selv i forhold til Norge perifere og tyndt befolkede områder.⁷⁶ Derimod var tabet af det danske Halland for 30 år alvorligt, bl.a. fordi Sverige efter den tid kunne vælge at beholde Halland eller i stedet modtage noget andet. Inden de 30 år var gået, havde meget dog ændret sig, men det er en anden historie. Brømsebrofreden skal vurderes for sig, og der er ingen grund til at kæde den sammen med Frederik 3.'s hasarderede krigserklæring i 1657. Således afsluttedes den krig, der i Danmark benævnes Torstenssonkrigen, blandt skånske historikere undertiden Horns krig og i Norge Hannibalfejden. Man kunne afskaffe denne navneforvirring ved ikke helt uberettiget at kalde den Oxenstiernakrigen.

Hvad blev så sundtoldens betydning for krigens udbrud og resultat? Svenskerne fik indført i Brømsebrofredens § 1, at sejladsen gennem Sundet med dertil hørende told, certifikater, visitationer osv. betegnedes som hovedårsagen til krigen. Som nævnt optrådte sundtolden da også i 3 af de 10 svenske argumenter for krig, men Oxenstierna fandt det altså nødvendigt at supplere med 7 andre. Det forhold, at

16 af fredstraktatens 46 paragraffer handler om sundtolden og sejladsen viser også, at der *har* været nogle reelle problemer, der måtte afklares. Som tidligere omtalt var sundtolden dog næppe hovedårsagen til angrebet. Det er vurderingen her, at den har været krigsgrund i den udstrækning, at tolden med tilhørende visitation for nogle i det svenske rigsråd har været en medvirkende faktor for en krigsbeslutning, der under alle omstændigheder ville være blevet taget. Det var givetvis også pga. sundtolden, at Nederlandene meldte sig som mægler, men denne mægling må bedømmes at have afværget en endnu hårdere fred. Sundtoldens reelle indvirkning på selve krigsforløbet synes at kunne begrænses til formeringen af de Geers hjælpeflåde, og for de Geer har det formentlig mindre været sundtoldens størrelse end begrænsningen af transitten af krigsmidler (samt et enkelt tilfælde af beslaglæggelse), der har været incitamentet. Den officielle nederlandske flåde i Sundet dukkede først op ret sent under fredsforhandlingerne.

Afslutning

Brømsebrofreden har siden 1870'erne fået et hårdt eftermæle blandt historikere uanset disses politiske observans. Den radikale J.A. Fridericia skriver således, at »*Freden i Brømsebro blev den første af de store fredsslutninger, der, på få undtagelser nær, lige til vor tid afmærker tilbagegangen i den danske stats område, og forholdene varslede ulykkeligvis straks om, at grænsen ikke var nået. Sveriges erobringer af dansk grund var begyndt*«. ⁷⁷ Han siger videre, at det hele begyndte allerede ved nederlaget ved Lutter am Barenberg 1626: »*Nederlagets følger blev overordentlig store. Nedgangens lange dage var begyndt for Danmark*«. ⁷⁸ Den konservative Knud Fabricius er inde

på samme linie: »*Freden til Brømsebro (...) betegner begyndelsen til Danmarks nedgangstid, om man end kan sige, at denne allerede var varslet ved Kejserkrigen og kan dateres fra nederlaget ved Lutter*«. ⁷⁹

Synet på Brømsebro (eller Lutter am Barenberg) som den store skæbnesvangre begivenhed er givetvis for en stor del en deprimeret reaktion på nederlaget i 1864 og afståelsen af Hertugdømmerne.⁸⁰ Et nyere og mere lidenskabsløst syn på Brømsebro er formuleret af Svend Ellehøj: »*Når Torstenssonkrigens eftervirkninger tilsyneladende blev langt mere følelige end Kejserkrigens, skyldtes det dog hverken landetabene, krigshandlingerne eller de økonomiske ofre. Af mere langtrækkende betydning end krigstidens katastrofer var det, at den forringelse af landbrugseksportens vilkår, der havde været mærkbar allerede før krigen, nu gjorde sig stærkere gældende og stillede sig hindrende i vejen for en genopbygning af landets økonomi*«. ⁸¹

Hvad bliver da den samlede vurdering af sundtolden? Det er nok nærliggende for nutiden at overvurdere den negative effekt af tolden, dog næppe pga. dens procentsatser, men måske pga. selve dens eksistens, idet man ikke har present, at transittold ved vandløb, broer, veje, overfartssteder, havne mv. tidligere var både en væsentlig og accepteret finansieringsform. Tolden må vurderes at have været et meget stort aktiv for Danmark. Den har givet landet meget betydelige indtægter gennem mere end 400 år, hvortil kommer, at nok skabte sundtolden nu og da irritation og vrede hos hollændere, englændere og franskmænd, men det var også i betydelig grad pga. tolden, at disse stater interesserede sig for Danmarks skæbne. Hvis sundtolden slet ikke havde eksisteret, er det ikke sikkert, at landene ville have bekymret sig over, om Carl Gustav eventuelt også

havde erobret Sjælland og dermed havde behersket begge bredder af Øresund.

Noter:

1. Gunnar Olsen: De danske Stræder og Øresundstolden i historisk Belysning, De danske Stræder og Øresundstolden, 1958, s. 26.
2. Axel Linvald: Oversigt over Øresundstoldens Historie, Fra Frederiksborg Amt 1919, s. 44.
3. Palle Lauring: Danmark i Skåne, 1952, s. 163.
4. Se f.eks. Kai Hørby: Øresundstolden og den skånske skibstold. Spørgsmålet om kontinuitet, i: Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s. 245-272.
5. Axel Linvald: Oversigt, s. 41.
6. Aksel E. Christensen: Øresund og Øresundstold, Handels- og Søfartsmuseets årbog 1957, s. 32.
7. I.A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1-2, 1876/1881, 1, s. 15.
8. Leo Tandrup: Når to trættes, så ler den tredje, i: Svend Ellehøj (red.): Christian IVs Verden, 1988, s. 66f.
9. Erik Brül: Internationale Stræder. En folkeretlig Undersøgelse 1, 1939, s. 43.
10. Læst er et mål for et skibs lasterum svarende til 22 tønder rug. En nobel svarer normalt til 3 gylden eller 4 rd.
11. Et dansk skippund (skpd.) er 160 kg.
12. Indtil 1619 gik der 74 sk. på 1 rd., derefter 96 sk.
13. En centner er 100 pund (50 kg.).
14. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie, 2, s. 195.
15. Dog mangler regnskaberne for 1632 og 1634, mens 1645-regnskabet er meget ufuldstændigt.
16. Nina Bang: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660, 1906-1933.
17. Andelen af nederlandske skibspassager med skibe over 100 læster vokser fra 7% i 1613 til 90% i 1642.
18. Aksel E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic about 1600, 1941, diagram 13.
19. Aksel E. Christensen: Anm. af Nina Bang: Tabeller over Skibsfart, Historisk Tidsskrift, 10 R, 3, s. 130.
20. Astrid Friis: Bemærkninger til Vurdering af Øresundstoldregnskaberne og Principperne for deres Udgivelse, Historisk Tidsskrift, 9 R, 4, s. 161.
21. Skibe, der sejlede gennem Storebælt, skulle lægge ind til Nyborg og betale bælttold, der

- var af samme størrelse som sundtolden. Bælttolden blev indført i 1490 og blev anerkendt af Hansaen i 1560. Toldregnskaberne er først bevaret fra 1701, og da var den toldpligtige trafik gennem Storebælt kun knap 5% af trafikken gennem Øresund.
22. Christensen: Øresund og Øresundstold, s. 34.
 23. Christensen: Dutch Trade, diagram 16.
 24. Sst., appendix G.
 25. Sst., diagram 3.
 26. Steffen Heiberg: De ti tønder guld, Historisk Tidsskrift, 1976, s. 53.
 27. Sune Dalgård: Reformationen på Øresunds toldbod 1641, i: Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 66.
 28. Jens Engberg: Dansk Finanshistorie i 1640'erne, 1972, s. 262.
 29. L. Laursen: Danmark-Norges Traktater 2-4, 1912-1917, 2, s. 254.
 30. Sst., 3, s. 61.
 31. Sst., 3, s. 307.
 32. Sst., 3, s. 579.
 33. Leo Tandrup: Mod triumf eller tragedie 1-2, 1979, 2, s. 138.
 34. Jörgen Weibull: Øresund i historien, Øresund – i går – i dag – i morgen, 1993, s. 25.
 35. Eli F. Heckscher: Sveriges Ekonomiska Historia från Gustav Vasa 1.del, 2. bok, Stockholm 1936, s. 554.
 36. Laursen: Danmark-Norges Traktater, 4, s. 28.
 37. Einar Wendt: Det svenska licentväsenet i Preussen 1627-1635, Uppsala 1933, s. 255.
 38. Sten Carlsson & Jerker Rosén: Svensk Historia 1, Stockholm 1969, s. 416.
 39. Weibull: Øresund i historien, s. 28.
 40. Christensen: Øresund og Øresundstold, s. 35.
 41. Christensen: Dutch, diagram 2.
 42. Jonathan I. Israel: Dutch Primacy in World Trade 1585-1740, Oxford 1989, s. 141.
 43. Christensen: Dutch, s. 358.
 44. Maria Bogucka: Saltpeter production and saltpeter trade between Gdansk and Amsterdam in the first half of the seventeenth century, From Dunkirk to Danzig, udg. W.G. Heeres m.fl., Hilversum 1988, s. 166.
 45. Sune Dalgård: Salpeterhandelen af 1638-39 og den private spekulationshandel bag den, Historisk Tidsskrift, 11 R, 4, s. 323.
 46. Knud Fabricius: Christian IV og det nederlandske Gesandtskab 1639, Historisk Tidsskrift, 11 R, 1, s. 163.
 47. C.F. Bricka og J.A. Fridericia: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1-8, 1878-1948, 8, s. 128.
 48. Dalgård: Salpeteretolden, s. 332.
 49. Fabricius: Christian IV, s. 153.
 50. Bøggild Andersen: Hannibal Sehested 1, 1946, s. 40.
 51. Fridericia: Danmarks Riges Historie 4, 1896-1902, s. 252.
 52. Laursen: Danmark-Norges Traktater 4, s. 497.
 53. Bøggild Andersen: Hannibal Sehested, s. 34.
 54. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 2, s. 252.
 55. Klaus-Richard Böhme: Building a Baltic Empire. Aspects of Swedish Expansion 1560-1660, i: Göran Rystad m.fl. (red.): The Baltic in Power Politics 1500-1990 1, Lund 1994, s. 182.
 56. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 2, s. 345.
 57. Carlsson og Rosén: Svensk Historia, s. 418.
 58. Bricka og Fridericia: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 2, s. 254.
 59. Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevfexling, 1. avd., 6, Stockholm 1918, s. 25.
 60. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1, s. 177.
 61. Fridericia: Danmarks Riges Historie, s. 242.
 62. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 2, s. 380.
 63. Sst., 1, s. 267.
 64. Geoffrey Parker: Europe in Crisis 1598-1648, London 1979, s. 284.
 65. Finn Askgaard: Christian 4, »Rigets væbnede Arm«, 1988, s. 181.
 66. Sst., s. 154.
 67. Niels M. Probst: Christian 4.s flåde, 1996, s. 327.
 68. Forhandlingsforløbet er beskrevet hos Laursen: Danmark-Norges Traktater 4, s. 418-431 og hos Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 2, s. 448-516.
 69. Knud Fabricius: De politiske Forbindelser, Holland Danmark 1, 1945, s. 85.
 70. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 2, s. 406.
 71. Sst., s. 424.
 72. Sst., s. 461.
 73. Sst., s. 474.
 74. Wilhelm Tham: Den svenska utrikespolitikens historia 1560-1648, Stockholm 1960, s. 332.
 75. Marcus Rubin: Sundtoldens Afløsning, Historisk Tidsskrift, 7 r, 6, s. 189.
 76. Jfr. Frede P. Jensen: Den danske »indkredsning« af Vasa-tidens Sverige, Historisk Tidsskrift, 1976, s. 17-21.
 77. Fridericia: Danmarks Riges Historie, s. 275.
 78. Fridericia: Det syttende og attende Aarhundredes Historie, 3. udg., 1928, s. 27.
 79. Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige 1, 1906, s. 19.
 80. Jfr. Leo Tandrup: En brav, blakket eller brutal konge, i: Svend Ellehøj (red.): Christian IVs Verden, 1988, s. 395-398.
 81. Svend Ellehøj: Christian 4.s Tidsalder 1596-1660, i: John Danstrup og Hal Koch (red.): Danmarks Historie 7, 1964, s. 374.

»*Thi Blood raaber alt efter Blood*«

Om Tyge Kroghs disputats »Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel«

Hans Henrik Appel

Fortid og Nutid september 2000, s. 220-231

Den 31. marts 2000 forsvarede arkivar på Rigsarkivet Tyge Krogh disputatsen *Oplysningstiden og det magiske* på Københavns Universitet. *Fortid og Nutids* redaktion har bedt Hans Henrik Appel om at anmelde bogen, og det gør han i denne anmeldelse, der udover en grundig gennemgang af disputatsens hovedtemaer, forholder sig til dens anvendelse af begrebet det magiske.

Hans Henrik Appel, f. 1963, dr.phil., cand.mag. i historie og filosofi fra Københavns Universitet 1992. Ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet 1993-96. Siden 1996 museumsinspektør på Tøjhusmuseet. Har udover en række artikler skrevet bøgerne *At være almuen mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, 1990 og disputatsen *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, 1999.

I sin disputats *Oplysningstiden og det magiske – Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel* søger Tyge Krogh ud fra det korporlige straffesystem at vise, hvordan et magisk-religiøst verdensbillede i begyndelsen af 1700-tallet blev udfordret og efterhånden (for)trængt af et nyt, rationelt verdensbillede.

Endnu i begyndelsen af 1700-tallet blev forbrydelse og straf forstået inden for et magisk-religiøst verdensbillede, hvor de fysiske kræfter og højere magter blev opfattet som magisk manipulerbare, dvs. at de kunne påvirkes af menneskers handlinger. Der kunne ganske vist være meget forskellige opfattelser af i hvilken udstrækning og hvordan kræfterne kunne og burde manipuleres. Men man opfattede sig f.eks. inden for samfundets juridiske elite som værende i en »dialog« med højere magter, når domme for forbry-

delser skulle fældes. Man risikerede således at nedkalde Guds vrede ved at lade alvorlige forbrydelser, der direkte stred mod Guds lov, gå i svang.

Men efterhånden begyndte et mere empirisk, rationelt verdensbillede at udfordre dette magiske verdensbillede, hvilket i forbindelse med straffesagerne kom til udtryk på flere måder. Bl.a. kom naturretten til at spille en langt mere central rolle i udlæggelsen af hvad der egentlig var Guds lov. Den dogmatiske udlægning af skriften blev opblødt af kritiske, empiriske undersøgelser for at finde ud af, om Skriftens forbud var møntet på hele Guds skaberværk eller kun gjaldt i det konkrete (dvs. det jødiske) samfund. Et andet udtryk for det nye verdensbillede var mere »nytte-maksimerende« overvejelser over, hvordan straffene kunne bruges præventivt. Det var altså ikke længere spørgsmålet om

overholdelsen af Guds Lov, der var det eneste afgørende for behandlingen af sagerne.

Afhandlingen søger ikke at give en sammenhængende fremstilling eller analyse af de to verdensbilleder, hvad dens titel måske kunne forlede nogen til at tro. Selve analysen kan umiddelbart se ud til at være en snæver retshistorisk analyse af straffesystemet og overvejelserne omkring det. Men netop en analyse af straffesystemet er ifølge Krogh særlig velegnet til at belyse brydningerne mellem de to verdensbilleder, idet han betegner straffesystemet som et »*kondenseringspunkt for opgøret med en magisk omverdensforståelse, som havde præget de foregående århundreder*« (s. 12). Det hænger dels sammen med, at de offentlige straffescenerier var så udbredte, hyppige og markante begivenheder, at enhver både i den militære, politisk/juridiske og teologiske elite og i den menige befolkning måtte forholde sig til dem. Dels med at den brutale eksekvering af dommene må have givet anledning til alvorlige samvittighedskvaler, granskning og overvejelse, så snart det verdensbillede, der bar straffesystemet, kom under pres og begyndte at knirke.

Men selvom den retshistoriske analyse altså skal læses i dette lys – som en bevidsthedshistorisk analyse af brydningerne mellem to verdensbilleder – lægger Krogh dog ikke skjul på, at hans problemstilling først er vokset frem under arbejdet med det empiriske materiale. Det har været fascinationen af de konkrete, ofte gruopvækkende sager, der har ledt Krogh ind på området i første omgang – og velsagtens også konstateringen af, at området ikke har været genstand for større forskningsmæssig interesse i Danmark. Man fornemmer i hvert fald, at Tyge Krogh gerne vil udfylde et hul i den danske, retshistoriske forskning.

Netop manglen på en dansk forsk-

ningstradition at forholde sig til, har ført Tyge Krogh til den internationale forskning, hvor straffesystemet ofte er blevet behandlet med mere overordnede perspektiver – og det er på grundlag af denne forskning, at Krogh udvider sin analyse fra en retshistorisk til en bevidsthedshistorisk analyse.

Den internationale forskning

Inden for den internationale forskning lokaliserer Krogh tre forskellige indfaldsvinkler til belysningen af det korporlige straffesystem: en magtteoretisk, der har sine rødder tilbage i 1700-tallets rationalistiske kritik, og hvis nyeste skud på stammen er Foucaults analyse af det moderne fængsel; en sociopsykologisk indfaldsvinkel med Norbert Elias i spidsen og Pieter Spierenburg i baggrunden, ifølge hvilken volden befandt sig mellem afsky og fascination i 1700-tallet (hvad den måske også gør i dag at dømme efter bl.a. Tyge Kroghs egen afhandling); og endelig en magisk-religiøs indfaldsvinkel eksemplificeret ved Richard van Dülmen, ifølge hvem afstraffelserne ikke bare skulle tjene til skræk og advarsel men havde flere funktioner. Bl.a. blev de fortolket i en magisk-religiøs virkelighedsopfattelse af den menige befolkning, og øvrighedens omhyggelige iscenesættelse af afstraffelserne skal derfor ses som en del af en »*dialog*« mellem elite og befolkning.

Det er sidstnævnte indfaldsvinkel Tyge Krogh primært knytter an til. Det gælder også van Dülmens påpegning af, at magibegrebet gennem tiden er blevet brugt som en mere eller mindre nedsættende betegnelse for de forestillinger, der ikke hørte hjemme hverken i teologernes eller oplysningstidens forestillingsverden.

Denne skelnen mellem magiske forestillinger og teologi kommer f.eks. til udtryk i Keith Thomas' store værk *Religion and the Decline of Magic* fra

1971, hvis brug af begreberne har haft stor gennemslagskraft. Thomas definerer religion som en sammenhængende forestilling – eller doktrin – om de fundamentale vilkår for menneskelivet, hvorimod magi opfattes som en samling løsrevne forsøg på at håndtere konkrete enkeltproblemer. Skellet mellem religion og magi hos Thomas er dog ikke knivskarpt. Ikke nok med at han behandler de magiske forestillinger som et system, der kunne give en forklaring på alle empiriske iagttagelser. Også den katolske kirke var præget af magiske forestillinger. Men efter reformationen bliver disse forestillinger efterhånden udskilt af teologerne. Og ved således at nedbryde det magiske forestillingsunivers »indefra«, banede teologerne vejen for rationalismen og det videnskabelige gennembrud.

Tyge Krogh vender sig meget direkte mod denne opfattelse af religionen som drivkraften i overgangen fra en magisk til en rationel-empirisk omverdensforståelse. Det gør han ved at forkaste Keith Thomas' skelnen mellem religion og magi og i stedet tilslutte sig antropologen Mary Douglas' magibegreb. Ifølge Douglas hænger magiske forestillinger sammen med et menneskecentreret verdensbillede; et verdensbillede, hvor de højere magter forventes at reagere på menneskelige handlinger; hvor ting anses for at kunne reagere på menneskers ord eller handling; og hvor de højere magter reagerer på den sociale orden i samfundet. Hos Douglas er både forsøgene på at håndtere enkeltproblemer og religiøse forestillinger om en direkte relation mellem menneskelige handlinger og højere magter centrale bestanddele i et magisk verdensbillede. Med andre ord falder Keith Thomas' religionsbegreb ind under Mary Douglas' magibegreb, idet der er tale om et menneskecentreret verdensbillede.

Det er denne magidefinition, Tyge Krogh tilslutter sig. Definitionen inde-

bærer bl.a., at de teologiske og juridiske overvejelser over mosaisk ret m.m. i den retshistoriske analyse skal forstås som udtryk for en magisk forestillingsverden, hvor øvrigheden risikerede at fremprovokere en reaktion fra de højere magter, hvis den undlod at straffe en forbrydelse. Dermed afviser Krogh, at teologernes overvejelser skulle være principielt anderledes end de mere folkelige forestillinger om de magiske kræfter, der var på spil ved henrettelsen. Det sene 1600-tals og det tidlige 1700-tals jurister hang i vid udstrækning fast i et menneskecentreret, magisk forestillingsverden, hvor det havde en betydning i forhold til højere magter, hvorledes man forholdt sig i en konkret sag.

Afhandlingens empiriske undersøgelse af straffesystemet falder i tre dele: »Retssystem og kriminalitet«, »Dommene« og »Straffene«. Groft sagt søger Krogh i første afsnit at opridse omfanget af den kriminalitet – og retssystemets håndtering af den – som dommerne skulle forholde sig til; i andet afsnit analyserer han navnlig det teologiske fakultets (men også det juridiske fakultets) udtalelser og vurderinger i de konkrete sager; og i tredje afsnit søger han at belyse de folkelige forestillinger om straffene samt øvrighedens tilpasning af straffene til disse forestillinger for at få sit eget (magiske) budskab ud. Andet afsnit er ikke bare det midterste og mest omfattende – det er omdrejningspunktet for belysningen af brydningerne mellem de to verdensbilleder.

Første del: Retssystem og kriminalitet

I undersøgelsens første del søger Tyge Krogh at belyse kriminaliteten og det retsapparat, der skulle bekæmpe den. Til dette formål har han gennemført en analyse af straffesagerne ved Sjællandsfar Landsting 1719-56, hvis resultater han dels sammenligner med

en sagtypologisk registrering af sager ved Nørrejylland Landsting 1569-1805,¹ dels med resultater fra den internationale forskning. Kroghs analyse viser en nedgang i antallet af drab/voldssager samt en stigning i antallet af tyverisager. Da dette harmonerer godt med den nørrejske registrering, antager han, at udviklingen på Sjælland »*afspejler en landsdækkende udvikling*« (s. 44) – om end »*landsdækkende*« måske ikke er en særlig velvalgt betegnelse i forhold til den dansk-norske stat.

Derudover søger Tyge Krogh at perspektivere omfanget af det tidlige 1700-tals kriminalitet på Sjælland. Han sammenligner sine statistiske opgørelser med resultater fra udenlandske undersøgelser; med danske kriminalstatistikker fra 1993; og han sammenligner militær og civil kriminalitet. Men som Krogh selv er inde på, skal man være meget forsigtig med sådanne sammenligninger. Dels fordi de ofte involverer omregninger af enten meget små eller meget usikre tal til en fælles målestok (f.eks. til pr. 100.000 indbyggere), dels fordi der ofte er meget stor forskel på de grupper, der sammenlignes.

F.eks. anfører Krogh, at antallet af drabssager ved Sjællands Landsting var 63 (i forhold til en befolkning på ca. 100.000), og antallet ved de militære domstole på Sjælland 27 (i forhold til knap 2.000 soldater). Dette omregner han til drab pr 100.000 indbyggere pr. år, hvilket giver en drabsfrekvens på 2,3 i det civile samfund mod 48,2 i det militære. Det fremgår klart, at drab relativt var langt hyppigere i militæret; men forsøgene på at sætte tal på dette er problematiske. Hvis det viser sig, at antallet af soldater gennemsnitligt har været 2.500 mod de anslåede 2.000 falder drabsfrekvensen straks til 38,5, mens den omvendt stiger til 56,7 hvis vi regner med 1.700 soldater i snit.

Dertil kommer problemerne med at sammenligne Sjællands befolkning, hvoraf halvdelen har været kvinder – og omkring halvdelen har været under 12 år – med en gruppe soldater, der for langt de flestes vedkommende har været mænd mellem 18 og 40 år. Hvis man f.eks. regner med, at knap en fjerdedel af den sjællandske befolkning har været sammenlignelig med soldaterne i forhold til alder og køn, når drabsfrekvensen over 10 om året for denne civile befolkningsgruppe. Som sagt er Krogh klar over, at der er en vis usikkerhed omkring disse tal, og det er også begrænset, hvad han selv gør ud af dem. Man må så håbe, at afhandlingens læsere vil behandle dem med tilsvarende forsigtighed.

Mere problematisk er det, at Tyge Krogh så relativt ukritisk bruger begreberne *straffesager* og *kriminelle forhold* – navnlig i betragtning af, at han i indledningen placerer sig selv i en bevidsthedshistorisk forskningstradition. I den af Krogh behandlede periode opererede man ikke med begrebet straffesager, hvilket selvfølgelig ikke er ensbetydende med, at man ikke havde noget begreb om forbrydelse og straf. Loven foreskrev forskellige korporlige afstraffelser af en række handlinger, mens andre handlinger var bødelagte – og atter andre forbundne med erlæggelse af erstatning. Men der var ikke en særlig strafferet eller særlig straffeprocess.

Opfattelsen af hvad en forbrydelse er – og hvor alvorlig den er – har ændret sig i lovgivningen gennem tiden. Dette er Tyge Krogh bevidst om, idet han klogeligt afstår fra at sammenligne antallet af sædelighedssager i begyndelsen af 1700-tallet med antallet af sædelighedssager i 1993 med henvisning til at lovgivningen er væsensforskellig (f.eks. var al seksualitet uden for ægteskabet forbudt; og seksualitet »*mod naturen*« som blodskam og sodomi var i lovgivningen belagt med

dødsstraf). Men udover at opfattelsen af forbrydelser har ændret sig i lovgivningen har der været stor forskel mellem lovgivere, elite og befolkning på opfattelsen af, hvad en forbrydelse er.

Tyge Krogh er indirekte inde på denne del af problemstillingen, når han diskuterer »mørketal«, dvs. hvor mange forbrydelser der *ikke* er kommet til rettens kundskab og som derfor heller ikke er kommet med i forbrydelsesstatistikkerne. Han skriver her, at mange mindre – og tilmed også nogle mere alvorlige – tyverier ikke er blevet påtalt i landområderne. Dette forklares bl.a. med, at man her havde landsbystævnerne til at tage sig af ransagning og sanktioner – og med at man formentlig ofte har nøjedes med at give løsgængere en ordentlig gang prygl. *»Den almindelige retsbevidsthed har formentlig betragtet indklagningen af en tyv for herreds-, birke- eller bytingene som et eskalerende skridt«.*

Det havde været nærliggende, hvis Tyge Krogh havde brugt denne konstatering til at problematisere begrebet kriminalitet, navnlig i betragtning af afhandlingens bevidsthedshistoriske perspektiv. Ganske vist betoner han, at det ikke er afhandlingens formål at beskrive kriminaliteten (s. 83), men derfor kunne han nu godt have diskuteret disse problemer omkring begrebet, navnlig da han begiver sig ud i sammenligning af kriminalitetsstatistikker – og da bogens grundige, fyldige bilag lægger op til, at andre kan bruge det af Tyge Krogh fremdragne materiale til samme formål.

Heldigvis fortaber Tyge Krogh sig ikke i kriminalstatistikken. Han bruger også de iagttagede mønstre til at analysere delinkventsagernes økonomi. Dette afsnit er en skarp, spændende og oplysende analyse af, hvordan det feudale retsapparat (hvor retshåndhævelsen var et økonomisk og magtmæssigt privilegium) ikke kunne håndtere det stigende antal besiddel-

sesløse kriminelle. Systemet var baseret på, at sagens tabende part skulle betale sagsomkostningerne, dvs. omkostningerne til advokat, dommer, skriver, bøddel, bevogtning, arrest, transport, papir/stempelafrgifter og evt. bøder. Det var derfor en forudsætning for at systemet kunne fungere, at forbrydere/mistænkte var besiddende – ellers var der en stor sandsynlighed for at sagsøgeren kom til at bære hele den anseelige økonomiske byrde. Derfor var der eksempler på, at berygtede tyve fik lov at gå frit omkring. Ingen ville rejse sag imod dem, fordi det ville være ensbetydende med økonomisk ruin.

I 1700-tallets første halvdel forsøgte statsmagten derfor på forskellig vis at gribe ind i det feudale retsapparat ved at fordele udgifterne ved disse delinkventsager; at indføre en påtalepligt for herskabet; at indføre en inkvisitorisk procesform; og at centralisere retspraksis ved fast at lade domfældelser i delinkventsager prøve ved højere instanser. Tyge Krogh tildeler retsøkonomien en central rolle i denne proces, og han påpeger bl.a. at de retsøkonomiske reformer var en forudsætning for indførelsen af den inkvisitoriske proces. Og samtidig påpeger han, hvordan systemet med fordeling af udgifterne i delinkventsager blev udnyttet lokalt til at skrue udgifterne markant i vejret. I forbindelse med en stor sag i Kalundborg tog man således 1 mk. og 8 sk. pr døgn for at bevogte de tiltalte – hvor den maksimale takst herfor få år efter blev sat til kun 8 sk. Tilsvarende havde anklager og forsvarer fået 1 rd. til kost og tæring pr. dag, hvor man to år efter satte taksten til 2 mk. Alt i alt løb udgifterne i den pågældende sag derfor op i 2398 rd.

Anden del: dommene

Undersøgelsen og diskussionen af centraliseringen af retsapparatet lægger op til afhandlingens anden del, nemlig

undersøgelsen af overvejelserne omkring dommene og dommenes eksekvering. Denne anden del består dels af en overordnet præsentation af periodens retsfilosofi og dens magiske baggrund (kapitel 4); dels i en gennemgang af overvejelserne inden for navnlig det teologiske fakultet, det juridiske fakultet og konsistorium over mulighederne for at benåde dømte forbrydere (kapitel 5-9). Analysen af disse overvejelser er struktureret efter de forskellige forbrydelseskategorier.

Det er selvfølgelig svært at give en fyldestgørende præsentation af retsfilosofien og dens magiske baggrund, uden at den mister sin korte og klare form. Tyge Krogh har valgt at prioritere den korte form – og der er derfor ikke plads til at inddrage f.eks. modsætninger og brydninger inden for den lutherske statskirke førend pietismen. Der er heller ikke blevet plads til en præcisering af, at den mosaiske rets påvirkning af straffelovningen efter reformationen bl.a. skal ses i lyset af det tomrum, som den gejstlige ret havde efterladt. Og at den kanoniske ret på visse områder tilsyneladende levede videre i praksis.²

Den – i Tyge Kroghs terminologi – magiske kerne i straffelovningen var fyrstens pligt til at håndhæve Guds love. Hvis han ikke formåede dette, risikerede han og hans rige at blive ramt af Guds straf. Selvom der ikke var nogen snævert juridisk (i moderne forstand) grund til at inddrage det teologiske fakultet, konsistorium eller andre eksperter i vurderingen af, om en forbryder kunne benådes, var der altså en magisk grund. Forsømte fyrsten sin grundlæggende forpligtelse til at håndhæve Guds love i det konkrete tilfælde? Denne magisk-religiøse forankring af straffesystemet var særlig markant i de lutherske statsdannelser i Norden og i Tyskland, hvilket bl.a. gav sig udslag i en mere hårdhændet retsforfølgelse af forbrydelser mod re-

ligionen og naturen end i andre europæiske stater.

Selvom det teologiske fakultet helt tilbage i midten af 1500-tallet var blevet rådført i straffesager, tog forespørgslerne for alvor til i slutningen af 1600-tallet, nogle år efter Danske Lov – og de kulminerede i antal mellem 1715 og 1730, inden de i 1750'erne stort set hørte op. Parallelt med nedgangen i antallet af sager for det teologiske fakultet blev det juridiske fakultet fra omkring 1745 forelagt flere sager.

Det er et imponerende arbejde Tyge Krogh har udført med at grave alle sagerne frem og ikke blot lave en kvantitativ analyse af dem men også en kvalitativ. Og det er denne kvalitative analyse, der er afhandlingens kerne. Hidtil har den retshistoriske forskning primært koncentreret sig om trolddomssagerne, og her betegnede besættelsessagen fra Thisted i 1696 et slutpunkt. Sagen var rejst af en sognepræst, men først landstinget og siden Højesteret frifandt de anklagede – hvorimod præsten blev idømt fængsel på livstid. Det var en tydelig markering af, at man ikke ønskede flere trolddomssager. Men hvor trolddomssagerne da også stort set hører op herefter, viser Tyge Krogh, hvordan bl.a. antallet af de beslægtede sager om forskrivelse til Djævelen steg fra omkring 1715.

Tyge Krogh argumenterer for at bl.a. Danske Lov betegnede en institutionalisering af den lutherske fyrststats magiske retsfilosofi; men denne institutionalisering fandt sted på et tidspunkt, hvor det magiske verdensbillede allerede var ved at blive trængt af den empiriske videnskab. Samtidig førte institutionaliseringen kombineret med overgangen fra en feudal til en offentlig retshåndhævelse til en så hård straffepraksis, at man i samfundets elite erkendelsesmæssigt blev presset til at sprænge strafferettens

magisk-religiøse forankring. Denne erkendelsesmæssige udvikling havde to hovedomdrejningspunkter.

Det første var en ny kritisk udlægning af Skriften, der navnlig havde betydning i og omkring det teologiske fakultet. Katalysator for denne udvikling i Danmark var udgivelsen af Andreas Hojers skrift om blodskam i 1718. I skriftet argumenterede Hojer for, at forbudet mod blodskam ikke kunne henføres til den gudgivne naturret; det måtte opfattes som et forbud specifikt for det jødiske samfund. (s. 164ff). Dermed bragte Hojer bl.a. Thomasius' tanker om naturretten som rettesnor i stedet for Biblen ind i den danske debat. I tiden herefter var det ikke længere nok at henvise til Moselovens autoritet; der måtte også argumenteres for, at den i det konkrete tilfælde ikke kun var møntet på det jødiske folk. Allerede i 1720 tog stiftsprovst Morten Reenberg tråden op i forbindelse med en sag om djævleforskrivelse og argumenterede i sin indstilling til kongen imod Moselovens almene gyldighed. Kun over for mordere var kongen bundet i sin straffep praksis, for »om dem aleene har Gud talt, at de skulle rives ud fra hans Altere. Thi Blood raaber alt efter Blood« (s. 133).

Den bibeleksegetiske linje blev styrket ved udnævnelsen af Jeremias Reuss til teologisk professor i 1732. Hvor Reenberg inspireret af Hojer havde angrebet Moselovens autoritet, gik Reuss i 1741 et skridt videre i sin indstilling til kongen i en sodomisag. Han slog fast, at fyrsten »*summus imperans*« havde magt til at fastsætte straffen efter de konkrete omstændigheder, og at det ikke var et anliggende for teologerne at rådgive om dette (s. 200). Lige siden sin tiltræden i 1732 havde Reuss næsten konsekvent lagt en mild linje i de forelagte sager. Han stillede skærpede beviskrav, han skærpede kravene til forsæt, og han henviste gerne til formildende om-

stændigheder. Han var således på flere områder med til at bane vejen for, at juristerne efterhånden overtog teologernes rådgivningsvirksomhed.

Ved siden af den bibeleksegetiske – eller magiske – diskurs omkring Moselovens autoritet udspandt der sig en anden – mere juridisk – diskurs om, hvordan forbrydelserne skulle forebygges. Denne diskussion kredsede om afskrækkelse på den ene side og fortielse på den anden ud fra en nyttemaksimeringstankegang. Begge veje blev prøvet i løbet af 1730'erne. Afskrækkelsen blev bl.a. betonet inden for den militære jurisdiktion, hvor en forordning i 1738 indførte piskning, radbrækning og hjul og stejle for drab. Christian 6., der udstedte forordningen, greb dog i praksis ind og sørgede for, at delinkventerne i det skjulte fik nådestødet under radbrækningen, men Frederik 5. lod ofte radbrækningen gå sin gang.

Mens straffene for overlagt drab altså blev præget af en skærpet afskrækkelseslinje, var udviklingen modsat i sagerne om djævleforskrivelse og sodomi. Fra stort anlagte iscenesættelser, hvor forbrydelsen i al dens uvæsen blev udpenslet for befolkningen, søgte man at fortie sagerne »for at utingen ikke skal brede sig«, og undgå at sagerne blev rejst i første omgang.

Selvom denne diskurs i vid udstrækning kredsede omkring nyttebetragtninger og derfor ikke umiddelbart kan siges at falde ind under Tyge Kroghs magibegreb, så udtrykte selve henrettelsesceremonierne i sig selv en magisk virkelighedsopfattelse og blev brugt til at spille på de folkelige, magiske forestillinger.

Både den bibeleksegetiske diskurs og nyttebetragtningerne omkring fortielse og afskrækkelse kan tages som udtryk for en generel tendens til en empirisk funderet, kritisk filosoferende argumentation – en argumentationsform, der ifølge Krogh i sig selv

var med til at tabuisere den magiske forståelsesramme (s. 361).

Tyge Krogh har valgt at lade hele denne analyse af overvejelserne omkring straffesystemet og dommenes eksekvering strukturere efter sagstyper. Først bliver forbrydelser mod religionen gennemgået, derefter mod ægteskabet og mod naturen; så simpelt drab og overlagt drab og til sidst tyveri. Han begrunder denne struktur med, at *»det er væsentligt for forståelsen af domspraksis også at være opmærksom på dens sammenhæng med forandringer i kriminalitet og sagsantal«* (s. 118).

Derfor bliver trådene i analysen først for alvor samlet i konklusionen. Det kan være svært at følge selve processen med f.eks. udviklingen af den bibeleksegetiske diskurs, når de centrale elementer i den bliver præsenteret i forskellige kapitler, alt efter hvilken type sag de forskellige indlæg faldt i. Hvis analysen havde været struktureret omkring de forskellige udviklingstræk – den bibeleksegetiske linje, fortielses-afskrækkelsesproblematikken – var Krogh måske kommet længere i analysen af disse linjer.

Bl.a. fordi den valgte, sagtypologiske struktur gør det svært at fastholde fokus på disse udviklingslinjer, tenderer Krogh visse steder mod at nøjes med at klassificere synspunkter som *ortodokse* eller *pietistiske*. Dermed får disse klassifikationer nærmest en forklaringskraft i sig selv, hvad de ikke har. Dette bemærker Krogh da også indirekte, når hans skriver, at det omkring 1720 var den pietistiske fløj, der opfattede Kongen som bundet af skriften, mens udviklingen vendte i 1730'erne. Det kan dog også skyldes det anvendte, brede magibegreb, at nogle af de teologiske brydninger fremstår relativt svagt. Man kunne i hvert fald nogle steder godt få den fornemmelse, at Tyge Krogh har undladt at fordybe sig i analyser af de teologi-

ske brydninger, fordi det jo i sidste ende alt sammen er magi.

Samtidig med at betegnelserne *ortodoks* og *pietistisk* indimellem nærmest tildeles forklarende status i sig selv, karakteriserer Krogh flere gange den førte straffepolitik som et *»dobbeltspil«*. F.eks. s. 150 hvor han skriver, at *»resultatet var et dobbeltspil overfor den almindelige befolkning. Loven og religionen talte stadig om forbindelser med Djævelen og om gudsbespottelse som endnu værre end majestætsfor nærmelse, men embedsapparatet undgik at sådanne sager overhovedet blev rejst, og hvis de alligevel rejstes, hemmeligholdt man den i realiteten stadig mildere behandling af sagerne«*.

Med den fordømmende klassificering som *»dobbeltspil«* går Krogh implicit ud fra, at der var tale om en bevidst, manipulerende linje – her såvel som mange andre steder. Og man har da også på nogle punkter givetvis gjort sig nogle bevidste overvejelser om mål og middel. Men mennesker handler ikke kun ud fra deres bevidsthed; de handler også ud fra deres underbevidsthed, og denne vil ikke være præget af de erkendelsmæssige nybrud. Og disse væsentlige nuancer forsvinder desværre ofte ud af diskussionerne til fordel for ønsket om at *»afsløre«* elittens dobbeltspil.

Tredje del: straffene

I afhandlingens tredje og sidste del belyser Tyge Krogh straffene ved at analysere de offentlige straffe i tal (kapitel 11), dansk og europæisk straffepraksis (kapitel 12), den officielle straffeceremoni (kapitel 13), tilskuernes straffeceremoni (kapitel 14), smerten og vanæren (kapitel 15), samt den professionsbestemte uærlighed (kapitel 16).

Ligesom taldiskussionerne om kriminalitet i bogens første del virker nogle af beregningerne af antal henrettelser pr. 100.000 indbyggere i kapi-

Jacques Callot: *Les Miseres et les Mal-Heur de la Guerre*, udgivet i Paris 1633. Billedet hører til en samling af 18 stik med scener fra Trediveårskrigen. Det viser en radbrækning af en soldat på et højt podium. Kompositorisk er billedet af radbrækningen stillet op over for et billede af nogle soldaters overfald på en postvogn, og det kan således læses som den straf, der bør tilfalde soldater, der begår en sådan forseelse (postvognens hjul går igen i radbrækningen på hjulet). Læst på denne måde kan Callots serie af stik ses som et krav eller ønske om en stærkere disciplin over for militæret, jf. Paulette Choné: *Die Kriegsdarstellung Jacques Callots i: Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: Zwischen Alltag und Katastrophe*. Tyge Krogh viser i sin afhandling, hvordan den fysiske afstraffelse af soldater var mere almindelig og hårdere end over for andre forbrydere (Foto: Dovic Fotografi, Statens Museum for Kunst, København).

tel 12 problematiske. Men bortset fra det, er det fremlagte talmateriale i kapitel 11 og 12 både spændende og tankevekkende. Ikke nok med at Tyge Krogh får visualiseret, hvordan det korporlige straffesystem i bogstavelig forstand var en synlig bestanddel af befolkningens dagligdag i form af de mange ophængte, lemlæstede kroppe. Han får vist, hvordan der tilsyneladende var et særligt straffemønster i de lutherske fyrstestater i forhold til i andre stater.

Analysen af den officielle straffeceremoni (kapitel 13) er både spændende og oplysende. Hvor selve straffene blev gennemdrøftet og nøje bestemt fra centralt hold, var udformningen af straffeceremonierne et lokalt anliggende, hvor den lokale sognepræst spillede en central rolle. Af samme grund er det eneste normative materiale på området kirkeritualet fra 1685.

Det centrale i straffeceremonien set fra kirkens side var synderens erkendelse og angren af sine synder, idet Gud altid var en angrende synder nådig. Denne kerne blev bl.a. formidlet gennem processioner, hvor den dødsdømte ikklædt en særlig dragt blev ført til retterstedet fulgt af bønner og salmesang. Dette ceremoniel fik tilsyneladende i nogle tilfælde enkelte personer til at begå mord alene for at blive henrettet – de såkaldte grundløse mord, omtalt i kapitel 9. Netop dette forhold medførte, at en forordning i 1767 ændrede straffen for grundløse mord fra dødsstraf til fysisk hårde, vanærende straffe.

I kapitel 14 prøver Tyge Krogh at undersøge, hvordan tilskuerne har opfattet straffeceremonierne, selvom dette jo er vanskeligt for ikke at sige umuligt at belyse.³ Han bygger primært denne del af undersøgelsen på

60 overleverede skillingsviser om forbrydere og deres henrettelse. Krogh er på det rene med, at det sikkert ofte var studerende, der tjente en skilling eller to på disse skrifter. Og i afhandlingens konklusion (s. 364f) erkender han, at *»køberne kan meget vel have suppleret visernes officielt acceptable budskaber med andre udlægninger«*, samt at de potentielle købere sandsynligvis kun udgjorde et mindretal af befolkningen.

Man kunne derfor have forventet, at Krogh i selve undersøgelsen af skillingsvisernes udlægning af ceremonierne havde behandlet skillingsviserne som forsøg på at harmonisere folkelige opfattelser af de kræfter, der var på spil, med den teologiske udlægning af ceremonierne. Dermed kunne han have konkretiseret formodningerne om, at ceremonierne formidlede en *»dialog«* mellem elite og befolkning. Men Krogh nøjes med at konstatere, at visernes udpensling af angeren og den guddommelige nåde lå tæt på kirkerituallets forestillinger (s. 309) – hvordan dialogen fungerede og hvori den egentlig bestod, kommer vi ikke nærmere.

Det ville her have været på sin plads med en diskussion af forholdet mellem folke- og elitekultur. Tyge Krogh skriver ganske vist i indledningen (s. 27), at det er ufrugtbart at arbejde med et skarpt skel mellem folkeligt magiske og officielle religiøse forestillinger, da grænsen mellem dem var flydende, og han er derfor afvisende over for brugen af begreberne folke- og elitekultur. Men netop fordi der ikke var et skarpt skel, ville det have været relevant at diskutere begreberne og forholdet mellem dem.

I kapitel 16 undersøger Tyge Krogh den professionsbestemte uærlighed. Idet han konstaterer, at embederne som bøddel og natmand først fik en fast struktur i løbet af 1600-tallet, argumenterer han for, at forestillingerne om disse professioners uærlighed først

fik en håndgribelig, materialiseret form mod slutningen af 1600-tallet – og dermed at der altså ikke var tale om et middelalderligt levn. Endvidere viser han, hvordan uærligheden spillede en central rolle i den hvervede hær. Denne gruppe befandt sig lige på kanten af de ærliges samfund, hvor uærlighed kunne ophæves ved fanesvingning, og netop derfor spillede æren en så central rolle. Soldateræren blev værnet ihærdigt, og frygten for at blive fysisk smittet af uærligheden var så stor, at soldater søgte at undgå spidsrodsstraf ved at fremstå som uærlige/gøre sig uærlige. En enkelt skar sin næse af for at undgå denne straf, idet en afskåret næse var et tyvsmærke. I det hele taget er det fortjenstfuldt, hvordan Tyge Krogh inddrager de militære forhold til at kaste nyt lys over de forskellige analyser.

Det magiske

På grundlag af de empiriske analyser konkluderer Tyge Krogh, at der foregik en *»betydningsfuld bevægelse væk fra den religiøst-magiske ramme for strafferetten i perioden«* (s. 363). Han peger på den bibeleksegetiske vej væk fra Bibelens bindinger, på fortielsen over for forbrydelserne samt et skift i retning af mere empirisk funderet argumentation som medvirkende til en indirekte frigørelse fra religiøse bindinger. Hertil kom så det mere direkte opgør i form af, at det teologiske fakultet efterhånden blev opgivet som rådgivningsorgan til fordel for det juridiske; at en nyttefilosofi begyndte at trænge ind i overvejelserne; og at man begyndte at operere med forskellige former for sindssyge som formildende omstændighed ved forbrydelser.

Disputatsen nøjes altså ikke med på grundig og imponerende vis at fremdrage, analysere og præsentere et omfattende og centralt retshistorisk materiale. Med sit antropologiske magi-

begreb sættes hele dette materiale ind i en (for historikere) relativ utraditionel tolkningsramme, der givetvis vil anspore til diskussion og faglig fornyelse fremover. Men når dette er sagt, skal det også siges, at afhandlingens magibegreb ikke virker helt overbevisende. Det skyldes flere forhold.

For det første mærker man afhandlingen igennem en tilsyneladende usikkerhed i Kroghs egen håndtering af begrebet. F.eks. s. 125 bliver nadverens indvielse af brødet og vinen betegnet som et af de få elementer af magisk karakter, der blev bibeholdt i de protestantiske kirkeritualer.⁴ Her bruger Krogh åbenbart et Keith Thomas'sk magibegreb. Det er altid svært at bruge begreber på en ny måde – og der vil ofte være tilfælde, hvor man kommer til at bruge dem i en mere traditionel betydning. Nogle steder synes det oplagt, at der er tale om svipsere – som her på s. 125. Men andre steder kommer man i tvivl. Hvorfor bruger Krogh begreberne *religiøs*, *magisk* og *magisk-religiøs*, når han i indledningen tilslutter sig Mary Douglas, der »afviser at det er frugtbart at skelne mellem *magi* og *religion*«. Bruger han begreberne som synonyme? I så fald virker formuleringer som eksempelvis »forholdet mellem magiske forestillinger, religion og strafferet« (s. 12) besynderlige.

For det andet tenderer Tyge Krogh indimellem mod at bruge det teoretiske magibegreb som et praktisk analysebegreb. F.eks. afviser han som tidligere nævnt at bruge begrebsparret folke-elitekultur til at belyse brydningerne mellem de to verdensbilleder. Han henviser her bl.a. til, at de officielle og folkelige forestillinger jo var »bundet sammen af den magiske struktur, som de offentlige straffeceremonier udgjorde«. Det virker altså som om det brede, overordnede magibegreb får Krogh til at opfatte forskellene, nuancerne og brydningerne inden for det magiske verdensbillede som mindre relevante.

Det egentlig interessante for ham er bruddet med – eller frigørelsen fra – dette verdensbillede og udviklingen af et empirisk, rationelt verdensbillede. Og hvor dette brud ikke gennemføres konsekvent, bliver der efter hans mening tale om »dobbeltspil«.

Selvom Krogh afviser et skel mellem folke- og elitekultur, så dukker modsætningen dog op hos ham, når han med inspiration fra van Dülmen opfatter henrettelserne som »dialogen med befolkningen« (s. 364). Men måske netop fordi han afviser at skelne mellem folke- og elitekultur lykkes det ikke rigtig for Krogh at få fat i denne dialog. Her havde en diskussion af f.eks. Robert Muchembleds analyser af forholdet mellem folke- og elitekultur (navnlig i *L'invention de l'homme moderne*) – eller Antonio Gramsci og hans hegemoni-begreb – formentlig givet Krogh nogle redskaber, der kunne have belyst dialogens karakter og gjort hans billede af de kulturelle processer inden for det magiske verdensbillede mere overbevisende.

Det brede magibegreb er antageligt medvirkende til den ovenfor omtalte mangelfulde – eller i hvert fald stedmoderlige – behandling af de religiøse modsætninger og brydninger. Ganske vist gør Krogh f.eks. i indledningen opmærksom på, at man ikke kan reducere brydningerne til en modsætning mellem religiøse og verdslige forestillinger, idet der også skete en udvikling inden for teologien. Men han får ikke taget denne udvikling op.

Denne usikkerhed omkring afhandlingens centrale magibegreb ændrer dog ikke ved, at afhandlingens tese fremstår ganske velargumenteret. Samtidig opfylder bogen til fulde ambitionerne om at opdyrke et nyt område inden for retshistorien, ligesom den åbner for en langt større brug af det spændende retshistoriske materiale gennem de fortrinlige bilag over alle de civile straffesager i Sjællandsfar

Landstings område 1719-56, alle land-militære straffesager i Sjællandsfar Landstings område 1728-56, samt alle udtalelserne om straffesager fra det teologiske fakultet og konsistorium ved Københavns Universitet 1683-1768. Med sin fremlæggelse af det store materiale og sine – i manges øjne – provokerende tolkninger og de ofte skarpe og velformulerede analyser vil Tyge Kroghs disputats være uomgængelig på dette område og formentlig anspore til mange spændende forskningsdiskussioner.

Noter

1. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm: 1600 jyske domme, Fortid og Nutid XXVIII 1979-80, s. 240-70.
2. Se Troels Dahlerup: Sin, Crime, Punishment and Absolution, i: Leif Grane og Kai Hørby (red.): Die Dänische Reformation, Göttingen 1990.
3. Mitchell B. Merback søger at inddrage tilskuerens opfattelse ud fra en kunsthistorisk indfaldsvinkel i: The Thief, the Cross and the Whell. Pain and the Spetacle of Punishment in Medieval and Renaissance Europe (1999).
4. Tyge Kroghs manglende differentiering af nadveropfattelsen inden for forskellige protestantiske retninger er også et eksempel på hans til tider stedmoderlige behandling af religiøse forskelle og modsætninger.

Anmeldelser

Niels Brimnes m.fl. (red.): Mikrohistorie; Den jyske historiker, nr. 85, 1999, 203 s., 125 kr.

I modsætning til de fleste andre danske historiske tidsskrifter koncentrerer *Den jyske Historiker* sig om at lave temanumre. Dog indeholder hvert nummer et antal artikler og anmeldelser uden for tema. Redaktionen vælger ofte emner, der er oppe i tiden eller ved at vinde indpas på forskningsscenen. Dette er også tilfældet i nr. 85, der er helliget mikrohistorie.

De 6 artikler falder i to hovedgrupper – først tre teoretisk anlagte artikler og dernæst tre artikler, der hver på sin måde søger at demonstrere mikrohistorie i praksis. Bogen indledes af Michael Harbsmeier, der tager udgangspunkt i definitionen i *Den Store Danske Encyclopædi*. Her beskrives mikrohistorie som en form for historieforskning, der gennem studier af »meget små enheder såsom tilsyneladende betydningsløse enkeltindivider, institutioner, byer eller landsbyer« søger at »afdække historiske mønstre og processer af mere omfattende rækkevidde«. Harbsmeier bemærker, at sådanne undersøgelser ikke blot udgør »et uundværligt supplement og korrektiv til de mere overordnede eller globale analyser«, men også »åbner (...) for nye sammenhænge og perspektiver, som det ellers ikke er muligt at opdage«. Den mikrohistoriske forskning, der i nogle lande har omkring 30 år på bagen, har hentet megen inspiration i antropologien og især i den selvkritik, der har præget dette fag siden 1970'erne. Man blev da i stigende grad opmærksom på, at det antropologiske kulturbegreb i sin beskrivelse af helheder ofte underspillede de individuelle og modstridende opfattelser og normer inden for den enkelte kultur. Men selv om det er mikrohistorikernes ambition at komme så tæt som muligt på »det levede liv«, kan forskerne »heller ikke under mikroskopet (...) få øje på andet end alskens spor og tegn, der på ingen måde selv vil fortælle, hvad de betyder«. Harbsmeier erkender, at mikrohistorikerne ikke adskiller sig fra andre historikere, når det gælder det møjsommelige arbejde med at opstille og afprøve hypoteser, men han mener, at mikrohistorikerne i højere grad er opmærksomme på »den vedvarende afstand mellem virkeligheden og erfaringen på den ene side og tegnene og sporene, ordene, begreberne og metaforerne på den anden«. Han bemærker i den forbindelse, at der især i tysk mikrohistorisk forskning har været en tradition for at undersøge begrebernes foranderlige betydninger. Harbsmeier mener også, at der er sket en vis forskydning i den mikrohistoriske forskning; hvor man tidligere hovedsage-

ligt beskæftigede sig med små enheder (f.eks. særlige persongrupper eller lokaliteter), er det nu i stigende grad sproglige og begrebslige detaljer, der er i fokus. I begge tilfælde har interessen i høj grad været rettet mod det marginale – afvigelserne, undtagelserne og uregelmæssighederne. Idéen er, at man ved en stærk belysning af undtagelsestilfælde får et præcist indtryk af normalitetens grænser.

I Liv Egholms artikel skelnes der mellem den tysk-engelsk-franske tradition, der har lagt megen vægt på socialhistoriske aspekter og ikke går af vejen for statistiske analyser, og den italiensk-amerikanske retning, som i betydelig grad har fokuseret på betydninger og tegn (med inspiration fra semiotikken). Læserne fornemmer tydeligt, at Egholm er mest optaget af sidstnævnte skole og ikke mindst af Clifford Geertz, der bl.a. er ophavsmand til dette citat: »*man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun*«. Egholm beskæftiger sig meget med muligheden for at analysere sig frem til kulturelle mønstre og betydninger gennem minutiøse studier af begivenheder og sociale handlinger. Hun fremhæver også vigtigheden af at afdække fortiden på dens egne præmisser (»*the natives point of view*«). Og hun omtaler »eksotisering« som et nyttigt hjælpemiddel i forskningsprocessen; ved at anskue dagligdagens begreber og genstande som noget fremmed og uforståeligt, er det ofte muligt at vinde ny indsigt om disse fænomener. Endelig gør Egholm en del ud af formidlingen, idet hun påpeger, at mikrohistorikere gerne bruger en del plads på at redegøre for forskningsprocessen og tit medtager store ubearbejdede citater for at formidle fortidens tone. Imidlertid kniber det gevaldigt med Egholms egen formidling af stoffet. Selv banaliteter beskrives på en omstændelig måde, og flere steder finder man helt eller næsten uforståelige sætninger såsom: »*Betydning er ikke iboende i en handling på forhånd, men bliver derimod tillagt de tilgængelige handlingsformer i den specifikke kontekst*«.

Efter denne tekst er det en sand befrielse at læse Steen Buscks artikel. Den viser nemlig, at mikrohistorisk teori også kan beskrives i et lettilgængeligt og hverdagsagtigt sprog! Dertil kommer, at artiklen indeholder mange velvalgte eksempler. I modsætning til de foregående forfattere inddrager Busck også en række danske forskere og beskriver deres afhængighed af udenlandske inspirationskilder. Busck indleder med en karakteristik af nogle af de centrale skikkelser i mikrohistorisk forskning, navnlig Carlo Ginzburg og Clifford Geertz. Dernæst følger en beskrivelse af forskellige forskningsgrene, som mikrohistorikerne har opponeret mod –

især antropologernes *community studies* og de samfundsvidenskabelige, statistikbaserede lokalstudier. Buscks hovedærinde er imidlertid at sammenholde den lokalhistoriske forskning i Danmark med den mikrohistoriske arbejdsmetode. Busck er helt på det rene med, at det ikke er muligt at sætte lokalhistorien på én formel. Ikke blot bedrives den af mange forskellige mennesker, men den har også ændret sig over tid. Busck bemærker således, at mange af de nutidige brugere af lokalhistorien – ikke mindst tilflyttere – er meget interesserede i at få sat byens eller egnens historie ind i en større sammenhæng. Men alligevel finder han, at lokalitetens historie »vel« stadig er mest især interessant som dette steds særlige historie. *»Udformningen af den lokale identitet var og er et centralt formål for lokalhistorien, som den nationale identitet var det for Danmarkshistorien og den sociale og politiske identitet for arbejderhistorien«*. På dette felt ser Busck en klar forskel til mikrohistorien. For ganske vist er mikrohistorie også *»en erklæret fjende af det typiske, almene og en ven af det individuelle, særprægede«*, men den dyrkes dog for at opnå en erkendelse om det almene. Eksempelvis ville Ginzburg gennem studiet af mølleren Menocchios udsagn danne sig et billede af den norditalienske folkekultur i 1500-tallet. En anden væsentlig forskel er efter Buscks opfattelse, at lokalhistorikerne interesserer sig for alle sider af lokalitetens historie, hvorimod mikrohistorikerne koncentrerer sig om de fortidige forestillingsverdener. Hertil kan man dog bemærke, at lokalhistorikerne også kan benytte sig af mikrohistoriske metoder. En del af de byhistorier, der ser dagens lys i disse år, indeholder således mikrohistoriske analyser af kulturelle forhold – samtidig med, at andre metoder bliver taget i anvendelse for at beskrive byens demografi, erhvervsforhold, administration mm.

Endelig diskuterer Steen Busck repræsentativitetsspørgsmålet. Han finder, at mikrohistorikerne ikke stiller de samme høje krav til repræsentativitet som andre historikere, og han slutter derfor artiklen med disse ord: *»Fra en gennemsnitlig dansk historiefaglig synsvinkel, hvis en sådan findes, vil mikrohistorien alene pga. sit forhold til repræsentativitetsproblemet tage sig ud som en eksotisk og tvivlsom gren af historiefaget, som nærmere hører hjemme i litteraturvidenskaben eller andre humanistiske eller teologiske fortolkningsfag«*.

Lars Bisgaard indtager også en både-og-holdning til mikrohistorien. I sin artikel om gilder og drikkehorn i middelalderen erklærer han sig på den ene side sympatisk stemt over for disciplinen, fordi *»skæve vinkler ofte kan aftvinge det sparsomme middelalderlige materiale ny viden«*. Men på den anden side kritiserer han mikrohistorikerne – og især Ginzburg – for at overbetone de uforanderlige træk i folks måde at tænke

på. Desuden går han i rette med de tyske mikrohistorikere for snæverhed i deres analyser. Efter Bisgaards mening interesserer de sig ikke tilstrækkeligt for, hvad der ligger uden for det egentlige undersøgelsesfelt. Bisgaards egen artikel falder bestemt ikke i denne grøft. Den store samling drikkehorn fra Flensborg anvendes nemlig til en perspektivrig analyse af livet i middelalderbyernes lukkede selskaber.

Ligesom Bisgaard har den schweiziske historiker Valentin Groebner kun få direkte hentydninger til den mikrohistoriske metode i sit bidrag om gaver og bestikelse. Men hans artikel kan betragtes som et eksempel på den tyske (og tysk-orienterede?) tradition for analyser af begrebernes varierende betydning. Groebner har interessante overvejelser om gaver som et middel til at etablere og vedligeholde sociale relationer, men artiklen indeholder også en del mere fortænkte betragtninger.

Den sidste og længste artikel er Lene Wuls bidrag om »Den lille Doktor David med den store Praksis«. Lene Wul gennemgår her sagen om en tysk jødisk læge, der slog sig ned i Danmark i 1922. Han forlod landet i 1925, men vendte tilbage i 1933 og boede her indtil sin død i 1960. Lægen vakte gang på gang politiets opmærksomhed, og han har derfor givet anledning til en ganske betydelig udlændingesag i Justitsministeriets arkiv. Men trods utallige afhøringer forblev hans virksomhed noget af et mysterium for politiet. Lene Wul har set på sagen med nye øjne, og hendes velskrevne artikel giver en udmærket pædagogisk indføring i, hvordan den mikrohistoriske metode kan udføres i praksis. Imidlertid giver hendes fortolkninger af de mange citater langt fra altid nogen større indsigt end den, som læseren umiddelbart kan få ved at læse citaterne. Artiklen virker derfor unødigt langtrukket, og den overbeviser heller ikke om den mikrohistoriske metodes store fortrin.

Alt i alt giver de 6 artikler en god introduktion til den mikrohistoriske forskningstradition, om end der er temmeligt mange overlapninger mellem de tre teoretiske bidrag. Men efter endt læsning står læseren med det indtryk, at der alligevel ikke er så meget nyt under solen, som man får fornemmelse af ved at læse *Den jyske Historikers* presseomtale. Meget af det, der går under betegnelsen mikrohistorie, kan lige så vel beskrives som mentalitetshistorie. Ligeledes har den mikrohistoriske og lokalhistoriske forskning en betydelig fællesmængde. Omfanget af denne fællesmængde afhænger af, hvor bredt man definerer hver af de to forskningsretninger.

Jørgen Mikkelsen

Lene Floris og Annette Vasström: På Museum. Roskilde Universitetsforlag, 1999, 411 s., 298 kr.

Det er to kyndige ciceroner, der med denne bog fører læseren ind i de kulturhistoriske museers tilblivelseshistorie og nutid. Men det er »kun« de kulturhistoriske museer det handler om, endskønt titlen lover mere – men vel også mere end de fleste kan holde. Kunstmuseer og naturhistoriske museer er ikke omfattede andet end som udgrænsning i denne informations- og refleksionsmættede bog om de kulturhistoriske museer.

Bogen er bygget op som en fortløbende samling af artikler, hver i sær signeret af den ene eller af begge forfattere (indledning og afslutning). Først følger et historisk perspektiv på de kulturhistoriske museer fra renæssancens fyrstelige kunstkammer til nutidens decentrale, landsdækkende museumsnetværk. Dernæst følger en meget fin analytisk refleksion over det at samle ind og »stille ud«. Dels gennemgås forskellige udstillingsgenrer og dels forskellige udstillingsformer med hovedskellet lagt mellem den fortællende (udstillingsgenstanden som illustration) og den fremstillende (udstillingsgenstanden som selvstændigt objekt).

Bogens næste del tager fat på de tre valgte eksempelmuseer: Nationalmuseet, Langelands Museum og Arbejdermuseet. På den vis dækker bogen en væsentlig variation i spektret af danske kulturhistoriske museer. Landets hovedmuseum, der også rummer det globale perspektiv. Lokalmuseet med den solide forankring i lokalbefolkningen og dens historie og med evnen til at forny sig ved knopskydning. Og endelig er der Arbejdermuseet, som repræsentant for de specialmuseer, der handler om vores kulturhistorie ud fra en særlig vinkel – i dette tilfælde den del af den som i særlig grad er arbejdernes.

Man kan sige, at vi med de valgte eksempler får den positive side af historien om museerne i dagens samfund. De tre er hver på deres måde eksempler på museumsvirksomhed med succes. Og heldigvis er de som sådan heller ikke ukarakteristiske for de danske kulturhistoriske museer. Men sådan er det jo ikke altid. Andre eksempler kunne have gjort læseren klogere på, hvad der kan gå galt. Når der så alligevel anes forhold, hvor de valgte eksempelmuseer møder vanskeligheder som f.eks. Arbejdermuseet i sine storstilede planer for Dokøen, lades læseren tilbage uden indsigt i de forhold, som i sidste ende gjorde ende på planerne.

Det er både bogens problem og dens styrke, at forfatterne kender de valgte eksempelmuseer så godt, at loyaliteten gør det vanskeligt for alvor at problematisere. I omtalen af Nationalmuseets nyopstilling af de etnografiske samlinger får vi et samvittighedsfuldt referat af den kritik,

der blev fremført mod den valgte udstillingsform – men udpræget så at vi fornemmer det som Nationalmuseets eget referat af den fremførte kritik med Nationalmuseets egne, velargumenterede svar på kritikken. Netop i kraft af bogens stærkt formulerede teoretiske udgangspunkt, kunne den godt have diskuteret muligheden af at den etnografiske samling *også* var blevet anvendt som *samling* og dermed som et selvstændigt historisk (meta-)objekt i udstillingssammenhæng. På den måde ville udstillingen også have kunnet fortælle om vores eget blik på de fremmede og om de forandringer, det har undergået gennem historien. Fordelene ved de to forfatteres indgående kendskab til de museer, de skriver om er imidlertid indlysende, vi får virkelig et omfattende indblik i, og masser af konkret viden om, den udvikling, de omtalte museer har gennemløbet, og de overvejelser der ligger bag de valg museerne har truffet.

Bogens fjerde del handler om publikum. Det bliver stadigt vigtigere for museerne at vide, hvad publikum (både det eksisterende og det potentielle) tænker. Nogen steder supplerer man også med fokusgrupper til det formål (tidens *spindocto*-recept). Her til lands er der gennemført solide undersøgelser af sammensætningen af og reaktionerne hos det publikum, der kommer på museum. Det er interessant læsning, men måske nok med få overraskelser. Undersøgelserne bekræfter naturlige forventninger til publikums sammensætning og holdninger i forhold til de tre museer. Herunder, at museerne stort set ikke har tag i eller bud til de marginaliserede samfundsgrupper. Dette gælder også for Arbejdermuseet, som på den måde spejler den bevægelse, det udspringer af. Netop fordi kendskabet til »ikke-publikums«-holdninger rummer fornyelsespotentialer er det nyttigt, at undersøge dem. Nationalmuseet er det eneste af de tre museer, der har suppleret med en undersøgelse, der desværre er så begrænset i sit observationsgrundlag, at den næppe kan tages til indtægt for ret meget. Sammenfattende kan man sige, at publikumsundersøgelserne navnlig for de involverede museer, rummer et væld af oplysninger, der er nyttige på dét operationelle plan, der ligger inden for museernes nuværende koncepter.

Efter afsnittet om publikumsundersøgelserne følger et afsnit om Frilandsmuseet. Afsnittet fremstår til dels uafhængigt af bogens øvrige afsnit bl.a. i kraft af den særskilte omtale heri af den publikumsundersøgelse, der er gennemført netop for Frilandsmuseet. Afsnittet rummer også den interessante perspektivering af museets historie, hvor museets tilblivelse var et af tidens svar på landbokulturens voldsomme transformation. I et stort museum, hvis væsentligste samling alligevel kun udgøres af godt og vel et halvt hundrede udstillede genstande (huse) samt et antal på magasin, er den enkelte gen-

stand naturligtvis af stor betydning. Derfor er det helt rigtigt, at der i afsnittet lægges så stor vægt på at diskutere de skiftende idealer bag genopførelse og indretning af bygningerne. Disse skift har betydet, at en og samme bygning – f.eks. den fynske vandmølle som udstillingsobjekt har været tiltænkt rollen som illustration til flere forskellige fortællinger. Dermed er der åbnet for diskussionen af autenticitetsbegrebet, som endvidere behandles i lyset af de valg, der træffes, når det afgøres, hvilken vedligeholdelsesstand bygningerne genopføres i. Indfældet i disse valg ligger også skiftende tiders historie-syn.

Afsnittet om Frilandsmuseet understøtter erfaringen fra de andre museer, nemlig at publikum ønsker at tage del og være aktive. At der netop på dette museum er ganske særlige muligheder for publikumsaktivitet og aktiv opdagelsesfærd åbner også for et andet perspektiv, nemlig den fascinationskraft, der ligger i historien som fysisk rum, enten rummet nu er rekonstrueret eller autentisk på stedet. Publikumsundersøgelsen viser, at museets gæster i høj grad tager bygningerne og deres omgivelser til sig som historiske miljøer. Den samme erfaring kan formentlig til en hvis grad gøres i Den Gamle By. »Frilandsmuseet er et godt sted at fortælle historie(r)«, citeres en af de interviewede gæster for.

Dette antyder også, at museerne som helhed – også dem uden udendørs-samlinger – har et stort formidlingspotentiale i form af den historie, der er til stede i det fysiske rum uden for museernes mure. Det er et potentiale, som i dag udnyttes af meget få museer (Langelands Museum er et af dem, selv om det ikke kalder sig økomuseum). Men det er her museerne har chancen for – i kraft af nærheden til steder, som i forvejen er befolkede – at kontakte også andre mennesker end de, der i forvejen tilhører menighederne.

Temaet omkring bevaringen af den fysiske arv uden for museerne berøres i bogens sidste afsnit, uden at der reflekteres nærmere over museernes potentielle rolle i den sammenhæng. Der henvises i øvrigt til den debat, der i 1970'erne var i museums-kredse om at bringe museumsarbejdet ud, hvor folk er. Den debat har været død i en årrække, men er nu atter på vej frem konstaterer forfatterne. Det havde været fint, at stifte bekendtskab med forfatternes forklaring på denne pause, hvis afslutning henføres til påvirkning fra Sverige og Storbritannien. Desuden henvises der til debatten i Storbritannien om *heritage*-bevægelsen og dens kommercialisering, som et memento i en tid, hvor historieinteressen også herhjemme er for opadgående og dermed et potentielt objekt for hovedløs markedsførelse af nogle af vore største fælles værdier.

Det er nok bogens største problem, at den midt i sin rigdom på information og analyse også

er så pæn, at den ikke tør tage fat i den stilstand, som også er repræsenteret blandt de danske kulturhistoriske museer. Det kunne bestemt være gjort uden at hænge konkrete museer ud. Forfatterne tager heller ikke fat i spørgsmålet, om vi har for mange små, selvstændige museumsenheder og for lidt netværk og koordinerede struktur. Og om det også er pga. dette, at for mange museer i dag mangler ideer, gennemslagskraft og relevans i det omfang, der er fornødent for at gøre dem til væsentlige omdrejningspunkter for vores identitet som væsner, hvis eksistens er betinget af og betingende for historiens gang.

På den tekniske side kan man ærgre sig over nogle svipsere i form af blinde litteraturreferencer f.eks. s. 60, hvor der i noten henvises til Linvald 1988 og med henvisningen til Skaarup 1979 på s. 83, disse og andre titler søger man siden forgæves i litteraturlisten. Om det helt uendelige, kan man sige, at bogens omslag har al den konventionelle pænhed, der også karakteriserer de kulturhistoriske museer på godt og ondt. Man kan så være taknemmelig over, at vi denne gang fik en museumsbog uden pointeløs grafisk smartness.

Hvis nogen finder at anmelderen er kritisk, må jeg straks dementere og forklare, at bogen bereder læseren stor glæde i form af rigeligt og veldokumenteret stof til egen tankevirksomhed. Det er på mange måder en meget generøs bog til stor nytte for de kommende års museumsudvikling. At bogen mere beskæftiger sig med det, der er og har været, end det, der skal komme, er helt i overensstemmelse med de erklærede intentioner. Det er så muligt, at det kan provokere nogle mindre etablerede forfattere til at skrive mere frækt og debatskabende om museerne i dag. Med Floris' og Vasströms bog har vi imidlertid fået en solid fond af oplysninger og refleksioner at tænke over. Nye og frække forfattere kan starte her.

Carsten Paludan-Müller

Mette Guldborg: *Jydepotter fra Varde-egnen. Produktion og handel ca. 1650-1850*. Landbohistorisk Selskab, 1999, 111 s., 168 kr.

For enhver med interesse for Vestjylland er der med etnologen Mette Guldborgs *Jydepotter fra Varde-egnen* kommet et vægtigt bidrag til denne regions historie. Bogen er en let omarbejdet udgave af ph.d.-afhandlingen *Vareproduktion og handel i Vestjylland* indleveret til forsvaret ved Århus Universitet i 1997, og udgør dermed en læsevenlig udgave af et forskningsemne, som inddrager og nuancerer mange aspekter af den

vestjyske historie både socialt, kulturelt og økonomisk. Mette Guldborg har endvidere formået at sætte produktion og handel med jydepotter ind i en national og international historisk ramme, som også gør bogen interessant for andre end regionshistorisk interesserede vestjyder.

Udgangspunktet for forskningsinteressen omkring jydepotterne, skal søges i Mette Guldborgs mangeårige virke som museumsinspektør ved Ølgod Museum, i hvis nærområde jydepotteproduktionen udgjorde en væsentlig del af befolkningens indtægtsgrundlag. Dette har præget bogen på en positiv måde med vægt på den etnologiske dimension i beskrivelsen af, hvorledes pottekonerne fremstillede jydepotterne, og hvorledes potterne anvendtes i den daglige husholdning.

Ellers er metoden i bogen præget af klassisk-historisk empiri, hvor Mette Guldborg går så tæt på jydepottebønderne, som kilderne i form af folketællingslister, hartkornsvurderinger og skifter tillader det. Med udgangspunkt i pottesognet Tistrup sætter hun jydepotteproduktionen i forhold til de naturgivne forhold, ejendomsforhold, husstandenes økonomi og befolknings-sammensætning. Hun undersøger med samme kildenære grundighed handelen med jydepotterne og koncentrerer sig her især om udskibningsstedet Hjerting, potteskippernes færdsel med potterne og deres endelige afsætning på markeder i Danmark og udlandet.

Det kildenære udgangspunkt er både undersøgelsens styrke og svaghed, idet de ofte mangelfulde kildegupper, som har været til rådighed, selvfølgelig har sat deres præg på bogens indhold og konklusioner. Således må kildegrundlaget for afsnittene om jydepotteproduktionens herkomst og de udenlandske markeders betydning, betegnes som tyndt. Hvorimod Mette Guldborg i andre afsnit med et bedre kildegrundlag er på helt anderledes fast grund. I forhold til disse svagheder giver Mette Guldborg en forbilledlig gennemgang af de forskellige kilder, som gør det enklere at vurdere og især forholde sig kritisk overfor deres udsagnsværdi.

Mette Guldborg kredser i bogen om følgende væsentlige problemkomplekser: Anvendeligheden af teorierne omkring protoindustrialismen set i forhold til den vestjyske jydepotteproduktion og betydningen af handelen med jydepotter både set i forhold til produktionsstedet, den vestjyske region og Nordsøregionen som helhed. Hun beskæftiger sig endvidere indgående med myterne om vestjydernes entreprenørånd og handelsmæssige talenter.

Bogens problemkomplekser bærer præg af Mette Guldborgs deltagelse i museumsnetværket *West-jutland and the World*, der i 1990'erne satte Vestjylland på det historiske verdenskort, som en forskningsmæssig interessant, men også forsømt, region. En del af omdrejningspunktet

for forskningen i dette forum var spørgsmålet om Vestjyllands placering økonomisk og udviklingsmæssigt i forhold til resten af Danmark og især den københavnske interessesfære. Skulle regionen anskues som »det mørke Jylland« re-præsenteret ved fattige, stedbundne og forkuede hede-bønder, eller var det mere rigtigt at se på regionen, som en integreret del af det nordtyske økonomiske marked befolket med entreprenante bønder med handelstalenter?

Mette Guldborg lægger ikke skjul på, at hun ved undersøgelsens begyndelse forventede at finde belæg for især den positive udlægning af den vestjyske region og vestjyderne. Desto mere overraskende er nogle af afhandlingens konklusioner. Med udgangspunkt i tistrupbøndernes forhold udstikker hun nogle hypoteser, som ikke viser sig at holde stik. For det første påviser hun, at den vestjyske virkelighed *ikke* passer ind i teorierne om protoindustrialismen – at jydepotteproduktionen ikke fremskyndede en økonomisk og befolkningsmæssig vækst, men tværtimod bevarede en slags status quo i området. På trods af at pottebønderne selv havde den totale kontrol over produktionen af jydepotter, udviklede de ikke produktionsmåden, og de overlod det meste af jydepottehandelen til andre, deriblandt lokale skippere fra Hjerting. Jydepottebønderne blev derfor kun indirekte involveret i den internationale handel. For det andet var handelen med jydepotter især på fjerntliggende markeder ikke nær så omfattende som antaget. Jydepotteproduktionen havde endvidere en meget ringe indvirkning på regionens samlede økonomiske forhold set i forhold til landbruget som leverede hovedindtægtsgrundlaget.

I konklusionen kommer Mette Guldborg indgående ind på det hun kalder »den dobbelte jyde«, nemlig spørgsmålet om hvorvidt vestjyderne var specielt internationalt orienterede eller tværtimod var snævertsynede hede-bønder. Hun konkluderer at Tistrupsegnens pottebønder minder mest om sidstnævnte. De var nøjsomme bønder med en relativ snæver hjemmehorisont. Handelen med egnens eksportartikel, jydepotterne, overlod de til andre, og de blev derfor kun indirekte inddraget i datidens internationale økonomi. Med dette modige bidrag til den historiske udforskning af Vestjylland, som region, har Mette Guldborg hermed lagt op til endnu en debat om vestjyderne – deres »karaktertræk« og deres forhold til omverdenen.

Kirsten Linde

Niels Peter Stilling: Danske herregårde – arkitektur, historie og landskab. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1999, 324 s., 489 kr.

En del af vore danske herregårde har siden lens-afløsningen i 1919, været genstand for et snigende forfald og i flere tilfælde fået påført uoprettelige tab af store kulturhistoriske værdier. Sideløbende har der været en blomstrende produktion af bøger, ofte i smuk udformning, der mere eller mindre direkte påpeger det problematiske i denne udvikling. Starten blev gjort med Louis Bobés status *Danske herregårde ved 1920* (1921), og ikke mindst under den tyske besættelse kom flere værker bl.a. Chr. Elling (1941, rev. udg. 1948), Therkel Mathiassen (1943), Arthur G. Hassø (1943-45, ny saml. 1944-46) og Aage Roussell (1943-46). Se i øvrigt: *Fortid og Nutid* 1946, s. 307ff.

I dag regnes 2. udgaven af Aage Roussells værk *Danske Slotte og Herregårde* (1963) i 20 bind med diverse tillægsbind for det klassiske opslagsværk, om end udgivelsen af *Danmarks Nationalleksikon* – Encyklopædien – nu er nået så langt, at dette værk i de fleste tilfælde også bør konsulteres. Sideløbende hermed har en række forfattere følt sig kaldet til at yde deres bidrag i form af tur-, turist-, hånd- og opslagsbøger omhandlende emnet. I flæng kan nævnes: P. Eilstrup m.fl. fra omkring 1970, S. Hartmann om palæer og landsteder (1976), Fl. Jerks tre binds værk fra 1980, B. Linder både i 1980 og 1981, J. Ortmann (1994), H.V. Qvistorff (1994), H. Dehn-Nielsen (1996), R.A. Olsen (1996), H. Simony m. fl. (1997), A. Myrthue (1997), N.P. Stilling (1998) m.fl. Sidstnævnte forfatter, der i *Politikens bog om Danmarks slotte og herregårde* har benyttet en inddeling i 9 geografiske områder ved sin gennemgang af 260 slotte, herregårde og borge, har i den foreliggende bog valgt at angribe sit emne kronologisk. Formålet er angiveligt at beskrive vore herregårdes rolle i historien, og baserer sig primært på en række foredrag om Danmarks herregårde, som forfatteren har turneret med.

Takket være bogens fire fine Danmarkskort dækkende perioderne 1000-1550, 1550-1660, 1660-1760 samt 1760-1910, giver også denne bog en mulighed for at orientere sig geografisk, men hovedvægten lægges på en datering af herregårdenes fremtræden. Den kronologiske orden rækker fra: »Tidlig middelalder – konge og bisp, borg og voldsted 1000-1300« frem til og med »Slutning – herregårdene i det 20. århundrede«. Med det tvetydige i »Slutning«, finder vi et andet af de motiver, der har været drivende for museumsmændens Stillings arbejde, måske klarest udtrykt i en billedtekst som denne (s. 313): »Det 20. århundredes industri og mekanisering

har gjort godsejernes store huse overflødige. »Skov – Æg & Foder« hedder industrien på herregården Salling Østergård. Et skrækscenarie på alle områder. En af landets mest interessante herregårde fra den gotiske renæssance i begyndelsen af 1500-talet prisgivet en industri, hvor manglende æstetisk sans åbenbart har første prioritet. En skændsel for ejeren og en skændsel for de myndigheder, der har pligt til at varetage vor nationale kulturarv«.

Hertil kan kun lægges, at et tilsvarende billede tegnede sig på stedet, da nærværende anmelder i slutningen af 1980'erne besøgte Salling Østergård, der i øvrigt også udmærker sig ved at rumme nogle af landets få verdslige kalkmalerier fra tiden. Det tangerer således tjenesteforsømmelse blandt de ansvarlige arkitekter hos de statslige bygningsfredningsmyndigheder, at det kan udvikle sig så ulykkeligt for en 1500-tals bygning, der faktisk i hele perioden har været omfattet af bygningsfredningslovens bestemmelser.

Æren for at tage teten i dette felttog mod forfald og misrøgt skal nu ikke tildeles Niels Peter Stilling, men arkitekt og skribent Steen Estvad Petersen, der med bøger som *Herregården i kulturlandskabet* (1975), *Danske herregårde – bygninger, haver og landskaber* (1980) og *Nyt syn på den danske herregård. Et ukendt kulturmiljø* (1999, anm. i *Fortid og Nutid* 2000:1, s. 79-81) stedse – og på et sagligt grundlag – har søgt at råde politikere og myndigheder op.

Den primære vanskelighed er dog fortsat det manglende overblik, når vi opererer med så sammensat en størrelse, som mere end 500 landejendomme med tilhørende tusindvis af enkeltbygninger, ofte yderst værdifuldt inventar, samt haver, parker, alléer, skove og søer mm., der udgør op mod 10% af de bevaringsværdige dele af det danske kulturlandskab.

Alt kan naturligvis ikke fredes og bevares, men plejen af samspillet mellem bygnings- og landskabskultur klares i dag langt bedre for de kongelige slotte og haver end for mange af de lige så bevaringsværdige herregårdsanlæg. I parentes bemærket varetages dette af et andet ministerium, men de rekreative værdier i denne type af kulturlandskaber er så betydelig, at en investering i deres bevaring og tilgængeliggørelse for offentligheden ikke kun vil gavne turismen, men også sikre kulturværdier, der helt er på højde med vore gamle købstads- og landsbykirker og deres umiddelbare omgivelser.

Niels Peter Stilling har i sin bog valgt at omtale 208 danske herregårde, der fordelt på de historiske perioder rækker fra 20 senmiddelalderlige anlæg (1350-1550), over 60 fra renæssancen (1550-1660) til 33 fra historicismen (1850-1920). Uden at gå nærmere ind på den valgte periodisering og vanskeligheden ved entydigt at datere den enkelte hovedbygning, der ofte rummer en

lang, og til tider ganske kompliceret, bygningshistorie, kan det konstateres, at forfatteren anfører at der for tiden frem til enevældens indførelse omtales 80% af de bevarede herregårdsbygninger, hvorimod der for perioden fra 1850 og fremefter – som omfatter mere end 250 herregårde – kun omtales mindre end 15% af periodens herregårde. Anskuets ud fra et afvejet antikvarisk prioriteringshensyn er det således indlysende, at det tiltagende forfald på et af vore få 1500-tals anlæg er langt mere betænkeligt, end f.eks. nedrivningen af Tybrind fra 1884 på Vestfyn. Stillings bog giver således også anledning til overvejelser omkring repræsentativiteten i de bevarede herregårde og konsekvenserne af et afvejet repræsentativitetshensyn for den fremtidige bevaring. Hvis forfatteren anser sit eget udvalg for repræsentativt og dækkende ud fra bygningshistoriske kriterier, hvilket læseren må tro ud fra bogens forord, gives der også et indirekte bud på hvilke herregårde – altså fra hvilken periode – en nedprioritering af bevaringsindsatsen kunne ske. At en prioritering kan være nødvendig, hvilket ikke skal bestrides, og til dels allerede er sket i forbindelse med bygningsfredningen af ca. 300 danske herregårde, ændrer ikke på kritikken af den statslige bevaringsindsats, så længe en bygningsfredning ikke indebærer garanti for tilstrækkeligt tilsyn og en forsvarlig vedligeholdelse.

Hvad angår Stillings præntention om at indplacere de danske herregårde i Danmarkshistorien kan man kun have sympati for projektet, om end det efter nærværende anmelders mening næppe kan siges at være en farbar vej. Værket er et godt forsøg på en periodebestemt systematisering af den store stofmængde indenfor emnekredsen danske herregårdes arkitektur, historie og landskab, men når det kommer til kombinationen med de seneste 20-30 års historiske forskning indenfor de enkelte perioder i 1000 års Danmarkshistorie bliver opgaven uoverkommelig. Det er værkets alvorligste svaghed, hvilket yderligere illustreres af det forhold, at Arups *Danmarkshistorie* og Aksel E. Christensens *Kongemagt og aristokrati* ser ud til at være blandt forfatterens yndlinge.

I sagens natur vil det også være en uoverkommelig opgave på landsplan – for den sags skyld både med og uden det væsentlige østdanske område Skåne, Halland og Blekinge – at indsætte alle herregårdene og deres ejere på rette plads i Danmarkshistorien. Hver eneste herregård har haft en stor eller lille rolle at spille i perioder af Danmarkshistorien, men kun i det lokale perspektiv kan man have held med forsøget. Egentlige fejl er få og ubetydelige: Sæbygård er faldet ud at registeret (s. 320), Nordfeldt på Møn, hovedbygning, forvalterbolig med herskabsstalden osv., blev fredet i 1987 (s. 23) osv. Har man, som undertegnede, skrevet mere end 200 artikler om

slotte og herregårde til Encyklopædien forstår man at værdsætte den enorme indsats Niels Peter Stilling har gjort for at skabe sine to bøger, og begge er fortrinlige, ajourførte opslagsværker, der i smukt udstyr giver overblik over de bevarede herregårde. I den foreliggende, især de gode eksempler fra de enkelte perioder. Tiden vil vise, om det ikke også kan blive en god afløser for *Landbrugets huse* fra 1980, der udkom i serien Danmarks Arkitektur, redigeret af Hakon Lund.

Tommy P. Christensen

John Erichsen: Drømmen om Norge. Norske huse i Danmark gennem 250 år. Christian Ejlers Forlag, 1999, 196 s., 380 kr.

Siden 1700-tallet har det norske hus i Danmark stået som symbol for nærhed med storslået natur og enkel eller primitiv levevis. I perioder blev det enkle ægte efterlevet, til andre tider er det mere blevet ved drømmens mange iscenesættelser. Hvordan og hvorfor ved man meget om, når man har læst historikeren og kunsthistorikeren John Erichsens bog, som i sig selv er en overdådig iscenesættelse af emnet. Den er ødselt illustreret; for en stor del med smukke farvefotografier af bevarede huse ved Roberto Fortuna, men også ved gamle stik og planer. Alt står delikat på smukt kvalitetspapir, som passer til emnet og billederne. Layoutet ved Ole Zøfting-Larsen er gennemarbejdet til mindste detalje, og med den teglstensrøde kassette og matchende forsatspapir er der tale om fornemt boghåndværk. Thorvald Stoltenberg, der indtil for nylig var Norges ambassadør i Danmark, fremhæver i sin indledende hilsen med rette, at bogen udover at være veldokumenteret er »en fest for øjet«.

Forfatteren, der indtil 1997 var chef for bl.a. Frilandsmuseet under Nationalmuseet, har tidligere forsket i norsk bygningskultur i Danmark. Her fremlægger han ikke en egentlig registrant, men giver et vidende og reflekteret overblik over en lang række af husene, hvoraf mange endnu findes i herregårdsparken og i kystområder. John Erichsen er især optaget af, hvorfor man i den grad har taget et andet lands byggeskik til sig igennem 250 år. Derved kommer han også ind på national selvforståelse, på skiftende perioders natursyn og meget andet aktuelt.

Bogen er kronologisk anlagt, men kombineret med en række historisk betingede temaer. I en prolog sættes scenen med det norske hus, som Christian 6.'s dronning Sofie Magdalene fik opført på sit gods Hirschholm i 1735. Derefter vander man godt vejledt igennem 7 romantiske ha-

ver, der fra 1780'erne til 1814 blev udstyret med norske lysthuse (s. 18-55). Herefter danner skandinavismen på Frederik 7.'s tid optakt til et afsnit om de store udstillinger i 19. århundrede. Med dem blev det nationale, og hermed også det norske hus, stærkt profileret i Danmark som i mange andre lande (s. 64-77). Som Bjarne Stoklund har peget på, og som John Erichsen her tilslutter sig, blev de nationale pavilloner i træ både fysisk og idemæssigt fundament for de nye folke- og frilandsmuseer. Husene indgik i museerne i Norden, men blev også populære i forlystelsesverdenen. Tivoli fik bl.a. opstillet det norske hus fra den nordiske udstilling i København 1888. Her var dragehoveder og flotte skæringer, som det blev moderne netop fra 1880'erne. Den outrerede dragestil eller fornordiske stil slog uden for Norge og Sverige ellers især an i Tyskland, hvor kejser Wilhelm 2. lod opføre et jagtslot i stilen. I Danmark sås den fx i Skagens Ny Badehotel fra 1899 (s. 93), men fik ellers ikke udbredelse som den mere enkle udgave af norske bjælkehuse. De passede åbenbart danskerne bedre.

I tredje og sidste hovedtema (s. 98-157) behandles det norske hus som dansk sommerhus i 1900-tallet. Man kommer her meget vidt omkring, møder pionerer i fritidskultur og arkitektur, og billederne af de bygningsmæssige detaljer er en nydelse. Det er et spændende afsnit, men med de mange bygningshistoriske detaljer, kan det knibe med at fastholde overblikket undervejs. Det hjælper med epilogen, hvor forfatteren igen løfter sig over detaljerne og kæder temaerne sammen. Fra først til sidst er der talrige henvisninger til forskning, der spænder fra tekniske detaljer om lafteteknikken (dvs. den måde tømmeret lægges op på i et ægte norsk bjælkehus) til ånds- og kulturhistorien i videste forstand. Et tysk resumé vil også åbne feltet for tyske læsere.

Et gennemgående og væsentligt moment i hele bogen er motivationen for de norske huse og scenerier. Der tegnes udviklinger fra Hirschholms norske hus, som kan ses som monument over norsk patriotisme, til de mere romantiske haver med norsk islæt nogle årtier senere. Erichsen peger på tidens længsel efter det dramatiske, men også på at de norske huse i haverne ofte kan sættes i forbindelse med ejernes mere personlige historie. Eksempler er bl.a. Liselund på Møn, Sophienholm i Lyngby og Hofmangsgave på Fyn. Går man frem til det norske hus, som Frederik 7. indrettede ved Frederiksborg Slot i midten af 1800-tallet på den kunstige ø, han kaldte Louiseøen efter gemalinden, ses det private igen forbundet med drømmen om Norge. John Erichsen påviser i øvrigt på baggrund af nye arkivstudier, hvordan man efter kongens død i 1863 og nederlaget i 1864 bekvemt og dengang politisk korrekt lod både øen og det

norske hus gå i glemmebogen. Men som bekendt har de norske huse holdt sig, trods det at de fra 1960'erne har udviklet sig til lidt kedelige typehuse. Alligevel sælges de fortsat på drømmen om Norge eller måske et tabt Paradis (s. 161).

Drømmen om Norge kan måske synes speciel i sit emnevalg, men takket være den velskrevne og vidende tekst, der er båret af personligt engagement, åbnes der, godt hjulpet af de smukke fotografier, for et stykke almen tilgængelig bygnings- og kulturhistorie, som stadig præger dele af det danske landskab – måske også i overført betydning.

Margit Mogensen

Gesa Snell: Deutsche Immigranten in Kopenhagen 1800-1870. Eine Minderheit zwischen Akzeptanz und Ablehnung. Internationale Hochschulschriften 309, Waxmann Verlag, 1999, 305 s., 50 DM.

Forholdet mellem Danmark og den store nabo i syd har siden 1800-tallets nationale bevægelser været et omtåleligt emne. Man har betragtet den indvandrede tyske befolkning fra hanseaterne til Struensee gennem nationale briller. I mødet mellem dansk og tysk kultur og sprog har man betonet 1700- og 1800-tallets konfrontation på bekostning af de mange foregående århundreders sameksistens. Først i det sidste årti er der sket en væsentlig ændring. I stedet for at betone forskellene, lægger man nu vægt på lighederne, og det er blevet muligt at se kulturmødet som en smeltedigel for betydelige kulturstrømninger, som man ellers har været tilbøjelig til at se under en national synsvinkel. Et oplagt eksempel på denne vending er, at dette års Golden Days Festival fokuserer på dansk-tyske relationer 1800-1850, og kalder en udstilling om dansk og tysk malerkunst »Under samme Himmel«.

Sameksistensen mellem dansk og tysk fortsatte, så længe der var tysktalende og tyskkulturelle borgere i monarkiet, men den blev problemfyldt fra slutningen af 1700-tallet. Indfødsretten betød stop for indvandring til embedsstanden og tyskerfejden og andre stridigheder fik overklassen til at trække sig tilbage til Holsten eller gå i prøjsisk tjeneste. Men der var stadig et stort tysk befolkningsislæt tilbage i København, og de er emnet for denne bog, som er en dissertation (da. ph.d.) fra Göttingens Universitet. Store dele af bogen er udarbejdet under studieophold i København, hvor forfatterinden, der også har studeret skandinaviske sprog og behersker dansk, har arbejdet i danske biblioteker og arkiver.

Afhandlingen viser, hvorledes de dansk-tyske

konflikter, der var begyndt i overklassen, påvirker den mellemklasse, der forbliver i Danmark igennem 1800-tallet. De har følt sig hjemme her, har talt tysk og benyttet de tyske institutioner, kirker og skoler, har haft et tysk netværk uden at have nogen speciel tysk identitet. Men ved den stadige kritik og det voksende pres fra dansk side, specielt i forbindelse med krigen 1848-50 og 1864, tvinges de til at tage stilling til deres identitet. Nogle forstår slet ikke, hvad der sker, andre bliver ekstremt danske, og atter andre finder en identitet i Prøjsen, ikke mindst efter sejren over Frankrig 1871. Denne spændende udvikling vises på flere planer, dels gennem en bredere fremstilling af de dansk-tyske konflikter i perioden, centreret om krigen, dels ved *case-stories* baseret på arkivmateriale fra enkelte tyske familier, der af omstændighederne blev tvunget til at vælge side i spørgsmålet om deres egen identitet.

Et centralt kapitel i bogen er analysen af folketællingen fra 1845, hvor en række tabeller klart demonstrerer vigtige fakta som herkomst og fordelingen på erhverv. Her dominerer håndværk klart, efter at Indfødsretten har reduceret antallet af embedsmænd, og militæret får færre tyskere, da hvervningen ophører. På baggrund af nutidens debat om familiesammenføringer er det interessant at se tabellen for adfærd ved ægteskaber, idet ca. 80% af mændene finder sig en dansk kone. Dette har bidraget til en hurtig og stærk integration, som det påvises flere gange, bl.a. i forbindelse med den heftige avispolemik i årene 1863-64. Tonen i *Dagbladet* og *Fædrelandet* bliver skarpere og skarpere, jo dårligere den danske hær klarer sig, men kun få tyskere tager til genmæle, mens de fleste demonstrerer deres »præ-nationale« loyalitet mod Danmark ved at deltage i velgørhedsarbejde til fordel for danske soldater. Men der var familier, der gik i stykker på presset. Mest gribende er beretningen om familien Tesdorpf. Edward Tesdorpf fra Hamburg, en meget anset foregangsmand på landbrugsområdet og præsident for Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, blev stempet som tysk, da han 1852 foreslog at genoprette færgeforbindelsen til Warnemünde med henblik på at fremme eksporten. Han blev bitter, men bevarede sin gammeldags helstatspatriotisme, mens hans kone Mary efter en langvarig krise fandt en ny tysk-prøjsisk identitet. Men også de andre familiehistorier giver meget stof til eftertanke.

Bogen er spændende læsning, og bringer nyt stof for dagens lys, som dansk forskning ikke har (villet?) tage fat på. Det er imponerende, at en udenlandsk forsker har kunnet tilegne sig den brede viden om danske forhold i 1800-tallet (det er kun lykkedes anmelderen at finde en enkelt fejl: s. 75 kaldes Elverhøj en ballet), og har kunnet lære så godt dansk, at hun ubesværet

har kunnet arbejde med det enorme arkivmateriale, som bogen bygger på. Det har været kompliceret at sammenstykke beretningen om en stor og langvarig indvandring, motiveret af forskellige faktorer som ønsket om arbejde og karriere og flugt fra krig eller religiøs forfølgelse. Materialet er spredt og kan ikke afgrænses så entydigt som materiale om udvandring til Amerika eller indvandring til den jyske hede. Med den ophedede integrationsdebat in mente gør man sig mange tanker under læsningen af denne bog. Det er historien om en integration, der var lykkedes langt hen ad vejen, men der var noget, man kunne kende de fremmede på. Det var ikke udseendet, men sproget. Og sproget bliver synonymt med fjendtligt sindelag, hvad enten de »tyske danskere« ville det eller ej. Bogen bør finde et stort dansk publikum.

Vibeke Winge

Jens Rasmussen: *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 224, Odense Universitetsforlag, 1999, 337 s., 250 kr.

Mens der findes i hundredvis af bøger om Grundtvig og Kierkegaard, har der indtil nu kun foreligget to om den person, de begge var dybt involveret i i deres kritik af kirke og kristendom, nemlig biskop I.P. Mynster. Denne statskirkens og senere folkekirkens forkæmper har i historiskrivningen fået den unødige skæbne at være udråbt som en kølig, konservativ mørkemand. Mynster har været for de få kirkehistoriske kendere. Jens Rasmussens bog forsøger at tegne et mere nuanceret billede af teologen, præsten, biskoppen og politikeren Mynster. Og det er givetvis muligt nu at yde ham større retfærdighed; det er især med det nylige grundlovsjubelium blevet klart, at det var den mynsterske linie, der på langt sigt gik af med sejren. Der dannedes ikke nogen kirkelig rigsdag, en synode eller et permanent kirkeråd. Kirkens forhold ordnes ikke af kirken selv, men i regering og folketing. Den gamle statskirke blev trimmet til de nye forhold under folkestyret, men blev altså ikke præsternes, de vaktet, »trosaristokratiets« kirke. Og det har Mynster en god del af æren for.

Bogen med den lange titel og undertitel er biografisk opbygget. Man får indsigt i Mynsters ungdom, opvækst og teologiske ståsted. Han betegnes ikke som en egentlig overgangsteolog, da han bryder med rationalismen, men er heller ikke en vækkelsesmand. Han er en solid bibelteolog, en dygtig og indtrængende prædikant

og nok i sidste ende dybt præget af Immanuel Kants pligtbegreb. Desuden, og måske netop derfor, et flittigt og pligtopfyldende menneske, der sad i de vigtige kommissioner og bestyrelser, skrev bøger, lavede ny tekstrække og liturgiforslag. Han var, som Rasmussen skriver, en af Frederik 6.'s mænd, den loyale embedsmand, der havde kongens tillid og mente, at et mildt centralstyre var det bedste værn mod kaos og vilkårlighed, den bedste garant for frihed inden for kirken. Det var en skuffelse for ham, at Christian 8. valgte andre rådgivere, som f. eks. A.G. Rudelbach. Det betød, at den hårde linie overfor baptisterne blev opgivet, at man i realiteten sigtede mod en art religionsfrihed i den sene enevælde. Mynster fastholdt, at stat og kirke var ét, at man satte sig ud over statens love, hvis man brød med kirkens lov. Kirken var ikke blot et tilfældigt trossamfund, men evangelisk-luthersk. Her lagde han stærk afstand til tidens toneangivende tyske teolog, Friedrich Schleiermacher. Fordi Mynster havde et så hjerteligt forhold til statskirken kunne han også udvise skønsomhed. Han skred aldrig til afskedigelser i sit stift, hans officielle visitatsbøger rummer ikke den hårde kritik af lokale kirkelige forhold, han for sig selv kunne notere i de private optegnelser. Der er fællestræk mellem Mynster og samtidige teologer, som Rasmussen gør fint rede for. Rasmussen kender især biskop N. Faber godt, idet han i 1996 skrev en fremragende bog om denne fynske biskop og kampen for indflydelse i kirken, men også de på mange måder tætte bånd til Grundtvig bliver påpeget. Der inddrages korrespondancer med især biskop Brammer, hvor tonen er noget friere, end når han skal udtale sig offentligt. Alt i alt tegnes et dækkende portræt af manden; der leveres en forståelse af, hvad det var, Mynster livet igennem arbejdede for, en rummelig folkekirke, hvor der også var plads til dem, vi i dag vil kalde kirkefremmede. På den måde er bogen hyperaktuel.

Man bliver vel uvægerligt ven med den person, man skriver om. Rasmussen går langt for Mynster – også så langt, at han til tider bliver for omstændelig og har for mange gentagelser. Pointerne har det med at blive trukket af stalden lidt for ofte. Udblikket kniber det desværre lidt med – efter Mynsters død i 1854. Rasmussen har en syllespids pointe i den markerede forskel på Mynster og efterfølgeren H.L. Martensen, der var konservativ af helt andre grunde end Mynster. Martensen var ikke romantiker med den arv fra 1700-tallet, som Mynster stod for. Martensen var en hegelianismens og kultursyntesens mand, hvilket Mynster ikke var; han var og blev den psykologiserende og renfærdige prædikant, der forkyndte evangeliet – og så ellers overlod kulturen til sit eget domæne. Man har talt om en mynstersk-martensensk linie i dansk kristendomshistorie. Det holder næppe.

Der er ganske givet en mynstersk og en martensensk linie – og de er ret forskellige. Det kunne være nyttigt i en anden bog at se de to linier forfulgt i eftertiden. Rasmussens bog er et fremragende udgangspunkt herfor.

Carsten Bach-Nielsen

Kim Mikkelsen: *Det glemte Slag. Kampene omkring Kolding 23. april 1849*. Museet på Koldinghus, 1999, 161 s., 149 kr.

I 150-året for kampene omkring Kolding har Museet på Koldinghus dels arrangeret en særudstilling, dels forestået udgivelsen af denne bog. Treårskrigen's første år var endt ved forhandlingsbordet. Forhandlingerne skred dog ikke frem efter den danske regerings forventninger, og man mistede efterhånden tålmodigheden. I begyndelsen af april 1849 genoptog den danske hær derfor krigen. Sænkningen af to danske krigsskibe ved Eckernförde medførte imidlertid, at man opgav offensiven og trak hovedstyrken tilbage til Als. Resten af den danske hær stod foran Kolding. Den slesvig-holstenske oprørshær rykkede nu frem mod Kolding, der erobrede den 20. april 1849. I mellemtiden var dele af den danske hovedstyrke blevet overført til Fyn, hvorfra den nu i hast blev sejlet over til Jylland for at indgå i et dansk modangreb. Angrebet fandt sted den 23. april og indebar dels et frontalt angreb på insurgenthærens stillinger i Kolding, dels et flankeangreb vest for byen over Kolding Å. Flankeangrebet mødte uventet modstand og måtte snart opgives. Det frontale angreb var mere vellykket. Trods betydelige tab lykkedes det næsten at presse oprørerne tilbage over åen i byens sydlige udkant. Disse indledte imidlertid bombardement af byen, og da de samtidig indsatte friske styrker, valgte den danske general Bülow at opgive byen og atter trække sig tilbage. General Bülow og hans stab foretog øjensynligt flere fejlagtige dispositioner, og indsatsen har siden været genstand for analyser og kritik. I bogen bliver man desværre ikke forskånet for den slags lommestrategiske overvejelser og domme.

I *Det glemte Slag* beskrives både kampene den 20. og 23. april 1849, samt optakten hertil og tiden, der fulgte. Endelig er der også en kort gennemgang af de anvendte våben og ammunitionstyper. *Det glemte Slag* er ikke så glemt endda. Ganske vist fylder beskrivelserne ikke så meget som dem af de sejrige slag, men slaget om Kolding er mig bekendt beskrevet i alle større fremstillinger om Treårskrigen. At forfatteren meget gerne vil gøre slaget om Kolding til en glemt begivenhed fremgår bl.a. af litteraturlisten. Tids-

skriftartikler er således kun nævnt med tidskriftets navn, år og nummer. Hermed kan læseren ikke se, at O.B. Møller f.eks. har skrevet en 45-sider lang artikel med titlen »Kampen ved Kolding den 23. april 1849«. Og hvilke interessante artikler skjuler der sig bag de 11 henvisninger til *Vejle amts Årbøger*?

Forfatteren erkender i indledningen, at slaget tidligere er blevet beskrevet i to mindre, selvstændige bøger. Alligevel har han »savnet en beskrivelse af slaget, hvor det hele så at sige er med. Både den saglige beskrivelse og den gode historie. Hvor man får indblik i krigens gang og de planer, der blev lagt, samtidig med at man følger de menige soldater og civilbefolkningen«. Dette savn kan jeg godt følge forfatteren i. Når det gælder militære slag deler litteraturen sig ofte i to grupper. De rent militære fremstillinger og øjenvidneskildringerne. De militære fremstillinger er som regel skrevet af militære (for militære) og behandler primært taktikken. Nogle af disse har endda officiel karakter som generalstabens værker. Øjenvidneskildringerne er selvagt subjektive. De mangler overblikket og fremfører ofte rygter (der stortrives under krigshandlinger) som skinbarlige sandheder. En tredje gruppe er de faghistoriske fremstillinger i danmarkshistorierne. Her er det de store linier, strategien og politikken, der beskrives. Forfatterens ambition om at sammenskrive genrerne er derfor prisværdig. Det naturlige spørgsmål er så, om det lykkes. Svaret må være et tildels. Sine steder er begivenhederne spændende og medrivende skildret, men ofte tabes læseren ved de mange indskudte anekdoter og småhistorier. De afbryder den fremadskridende fortælling, hvilket gør det umådelig svært at bevare overblikket. Ofte må man efter sådan en afsporing blade tilbage for at kunne følge forfatteren i den fortsatte skildring. Alenlange citater fra andre fremstillinger og irrelevante passager af kilder skæmmer desuden fremstillingen unødigt.

Det glemte Slag har intet noteapparat, og det er sparsomt med kildehenvisninger i brødteksten. Illustrationerne er ligeledes uden henvisninger. Til gengæld er der mange af dem, og ligesom billedteksterne er de generelt gode. De supplerer brødteksten i stedet for at gentage den. Sammenfattende må det konstateres, at bogen for så vidt ikke frembyder noget nyt. Den henvender sig derfor primært til et lokalhistorisk interesseret publikum. Som eksempel på sammenskrivning af de ovennævnte genrer kan den måske have lidt bredere interesse.

Karsten Skjold Petersen

Peter Ramskov Andersen: I Odenses skygge – Paarup Sogn og Kommune indtil 1970. Byhistorisk Udvalg i Odense, 1999, 327 s., 258 kr.

En mindre bydel i en større by har fået sin historie – eller måske rigtigere – endnu ét af landets utallige »oprindelige« sogne har fået sin forbillige »Danmarkshistorie«. Titlen lægger op til en dobbelthistorie, hvor hovedtitlen antyder en historie om, hvordan det gik til, da det lille selvstændige sogn/sognekommune mistede sin selvstændighed ved den store nabo, Odenses, uhammede vækst. Undertitlen lægger derimod op til en klassisk sognehistorie, hvor vi først indføres i landskabet og arkæologien og derpå følger befolkningen i sognet i stort og småt frem til en yngre mands minde, hvor sognet som fortællingens ramme mistede sit indhold ud over det kirkelige.

Det er logisk, at standse historien om Paarup som selvstændig agerende enhed ved kommunalreformen, men når historien i den anden ende er begyndt med en begyndelse, som lå forud for etableringen af den geografiske enhed, så havde det nu ikke brudt nogen komposition ved at trække historien længere frem og drage nogle af de konklusioner om stedets betydning, som muligvis kunne trækkes frem i et område, som efter indre selvstyre i varierende udstrækning gennem århundreder nu ikke har andet afgrænset fællesskab end historien.

Lad det være skrevet med det samme, Peter Ramskov Andersen har her leveret en *high end*-sognehistorie. Bogen leverer ikke blot det gode håndværk, som er forudsætningen for at grave den lille historie frem af den store, den er ydermere skrevet med en pen, som gør rejsen gennem Paarup Sogns historie til en fornøjelsesrejse. I strukturen er bogen traditionel med rødder tilbage til 1800-tallets sognehistorier, i formen helt tilpasset tidens informationskrævende men også en moderne læser, som kræver, at den høje underholdningsværdi ikke nødvendigvis behøver blive fjernet, selv om bogen skal leve op til de formkrav, som fagfolk stiller.

Stoffets disponering afspejler ærligt kildematerialets muligheder for at kaste lys over levetidene i sognet gennem tiden. De indledende afsnit om landskab og arkæologiske fund er således meget kortfattede og tjener vel nærmest til at tilgodese det lokale læsermarkeds behov for at vide, hvad der var forud for historien, mere end det tjener til at fortælle historier, nødvendige for forståelsen af rammerne for sognets liv. Herefter – og det er allerede efter 18 sider – bringer bogen det, som opleves som »historien«: godt 250-siders veldisponeret og tematiseret gennemgang af dramatiske *high-lights*, positive som negative, af beskrivelser af sociale forhold

og skæbneberetninger, hvis moral er gode at tage med sig, hvad enten bogen er lokal fornøjelseslæsning, undervisningstvangslæsning eller den inspirationslitteratur, som kolleger og andre fagfolk læser.

Med den detaljerede grundighed, som den lokale studie muliggør, og de meget velvalgte illustrationshistorier, som er lagt ud i særlige tekstfelter, bliver især 1700- og 1800-tallet nærværende i en grad, som mange skrivende historikere må misunde. En gennemgående stor styrke er den naturlige indpasning af den nationale historie i den lokale, som forfatteren formår at gennemføre næsten hele vejen gennem bogen. Niveauet for referencerne til den store historie som ramme om den lille forekommer meget gennemtankefuldt: tilstrækkeligt og ikke overflødigt.

Med titlen *I Odenses Skygge* lægger bogen op til, at oplands- og forstadshistorien står i centrum. Bortset fra udviklingen i det 20. århundrede synes Paarups historie ikke at være ekstraordinært overskygget af Odense, og det fører frem til den eneste anke, som denne anmelder kan rette mod bogen. Efterkrigstidens eksplosive udvikling, som førte til, at Odenses skygge ramte Paarup i en grad, så sognekommunen endte med at blive opslugt fremstår mindre perspektiveret end den øvrige bog. Dynamikken i Paarups urbanisering fremstår som en strid mellem udviklingsfjendske/angste landbrugsrepræsentanter og aggressive bygherrer, og slagmarken synes primært at have været udviklingslokaliseringen. Som læser står man tilbage med ubesvarede spørgsmål om, hvordan bebyggelsesprofilen blev besluttet, om der ikke var lokale partipolitiske diskussioner om f.eks. bygerityper. Det, som i dag betinger bydelens sociale profil.

I en spændende beretning om Paarups omfattende bebyggelser med »Koch-huse« savnes tilsvarende referencer til tidens øvrige typehusbyggeri på niveau med de tidligere kapitlers referencer til den store historie. Bogens store budskab må ved siden af sit konkrete indhold være, at enhver lokalitet kan gøre krav på sin historie i en vedkommende form. Sognet, som ikke har større aktieposter i nogen national begivenhed, har en historie, som har fylde og mening, og ud over at Paarup har fået sin historie, har vi så også fået en ny reference blandt sogne/kommunehistorierne.

Hvis det er den ultimative lakmusprøve for god lokalhistorie, at den også kan fange den udenbys læser uden at forlade det lokale og på samme tid leve op til de formelle og faglige krav, så er *I Odenses Skygge* god lokalhistorie.

Poul Sverrild

Nete Balslev Wingender: Firkløveret og ildsjælene. Dansk Sygeplejeråds historie 1899-1999 1-2. Dansk Sygeplejeråd, 1999, 455 s., 275 kr.

Dansk Sygeplejeråd fyldte 100 år i 1999, og i den anledning fik Kirsten Stallknecht under sin formandstid sat i værk, at et af projekterne, der skulle markere jubilæet, skulle være en historisk redegørelse om Dansk Sygeplejeråd. Der skulle ikke skrives en traditionel jubilæumshistorie udelukkende med Dansk Sygeplejeråds højdepunkter. Det skulle være historien som den fremtræder for en faghistoriker ud fra det efterladte kildemateriale, og til den opgave valgte historikeren Nete Balslev Wingender. Det er der kommet to spændende og velskrevne bøger ud af – gennemillustrerede med fotos fra hele perioden. Især fanger bind 1, der omhandler rådets stiftelse, konsolidering og opgøret med kaldsideologien og den traditionelle sygeplejersketilværelse.

Dansk Sygeplejeråd blev stiftet i 1899 af en gruppe københavnske hospitalssygeplejersker med det formål at højne sygeplejestandens sociale status gennem bedre uddannelse og forbedring af sygeplejerskernes leve- og arbejdsvilkår. Hvis tiltaget skulle lykkes, krævede det, at alle sygeplejersker blev samlet i en forening, der kunne medvirke til at bevidstgøre dem om deres eget værd og ændre offentlighedens holdning til sygeplejersker og deres arbejde. I bestræbelserne på at nå de opstillede mål valgte Dansk Sygeplejeråd at kæmpe for fagudvikling ud fra den betragtning, at blev faget først anerkendt, ville bedre løn- og arbejdsvilkår følge efter. Det nye råds idealer var høje. Pionererne var bærere af det borgerlige dannelses- og kvindeideal, og bragte det med sig ind i sygeplejen, hvor det, sammenblandet med en opfattelse af sygepleje som et humanitært eller religiøst kald, kom til at danne grundlag for de sygeplejefaglige idealer, der både skulle tjene til at højne faget og markere sygeplejefagets afstand til et egentligt lønarbejde.

Det blev tidligt vedtaget, at foreningens medlemmer skulle bære et emblem med et firkløver, når de var i funktion. Emblemet kunne kun erhverves af sygeplejersker, der opfyldte Dansk Sygeplejeråds betingelser for medlemsskab, tre års hospitalsuddannelse. Der blev dog ikke alene lagt vægt på ansøgernes sygeplejefaglige kvalifikationer, men også deres personlige egenskaber og moralske værd blev vurderet. »En god sygeplejerske skulle udvise properhed og ordenssans, pligtfølelse, samvittighedsfuldhed og pålidelighed, »kvindelig Mildhed«, opofrelse, næstefølelse, selvdisciplin og sidst, men ikke mindst, ubetinget lydighed over for overordnede« (bind 1, s. 27). De etiske værdier og idealer i sygeplejen

fik en formelt lignende ramme, da Dansk Sygeplejeråd i 1913 vedtog, at alle nye medlemmer skulle aflægge Florence Nightingale-løftet. Løftet var udarbejdet af en amerikansk sygeplejerske, og understregede det kaldsmæssige i sygeplejergeneringen. Det kom sammen med firkløverlånen til at tjene både som symbol på medlemskab af de uddannede sygeplejerskers forening, og som en garanti over for omverdenen, at det var en fuldtuddannet sygeplejerske med det rette omdømme, der udøvede sygepleje.

Nete Balslev Wingender har valgt at disponere sit stof i tre temaer, der går som røde tråde gennem den 100-årige historie: Professionalisering og selvstændiggørelse af sygeplejen, organisationsudvikling og kampen for at forbedre løn- og arbejdsforhold. Temaerne vægtes forskelligt i de tre perioder, som Dansk Sygeplejeråds historie er inddelt i. I den første periode 1899 – 1933, der har overskriften: »Stiftelse og konsolidering 1899 – 1933« behandles konsolideringen af Dansk Sygeplejeråd og af sygeplejefaget. Perioden var en omstillingstid for det danske sundhedsvæsen, og resultatet for sygeplejerskerne blev en statsautorisation og en selvstændig lovgivning i 1933. Et mål Dansk Sygeplejeråd havde stræbt efter alle årene var hermed nået med statens blåstempling af faget. Det offentlige tilkendegav hermed, at det havde et ansvar for sygeplejens kvalitet. En kvalitetssikring af sygeplejen Dansk Sygeplejeråd havde været ene om at varetage ved at stille krav om, at ansøgere om medlemskab skulle have en alsidig uddannelse og et godt omdømme.

Den anden periode går frem til 1959 og benævnes »Mellem tradition og forandring 1933 – 1959«. I denne periode blev der kæmpet for forbedrede løn- og arbejdsvilkår, og sygeplejerskerne fik gjort op med kaldsideologien, og tog de første skridt til en egentlig fagforeningsdannelse. Gennem hele perioden viste sygeplejerskerne, at de var utilfredse med de kår, der blev dem budt. De krævede samme rettigheder som samfundets øvrige selverhvervende kvinder: Bedre løn, 8-timers arbejdsdag, ingen kost eller boligtvang, bedre uddannelse og ophævelse af forbudet mod at virke som hospitalssygeplejerske efter ægteskab. De ville have et arbejde som sygeplejersker samtidig med et normalt kvinde- og familieliv. Statens overtagelse af ansvaret for uddannelsen var medvirkende til, at Dansk Sygeplejeråd kunne vie løn- og arbejdsvilkår en større interesse, hvilket resulterede i, at de første overenskomster med arbejdsgiverne blev indgået. Skønt den treårige uddannelse var blevet anerkendt af staten med vedtagelsen af autorisationsloven i 1933, blev uddannelsens struktur og indhold først fastlagt i 1957.

Den tredje periode har overskriften: »At gå på to ben« – professions- og fagforening 1959 – 1999«. I denne periode konsoliderede Dansk Sy-

geplejeråd sig som fagforening, og opnåede at få forhandlingsret for samtlige sygeplejersker. Men bevægelsen fra at være en faglig forening, der var kendetegnende for rådet i den første periode, til en egentlig fagforening betød dog ikke, at faglig udvikling og professionalisering blev opgivet. Både grund- og videreuddannelse samt oprettelse af specialuddannelser havde rådets bevågenhed. En ny aktivitet i perioden blev støtte til sygeplejeforskning. Der blev ydet støtte til bl.a. forskningsprojekter, udgivelse af publikationer, oprettelse af en forskningskonsulentstilling i Dansk Sygeplejeråds sekretariat og udarbejdelse af etiske retningslinier. Til støtte for fagets videreudvikling på grundlag af sygeplejeforskning finansierede Dansk Sygeplejeråd endvidere oprettelsen af forskningsinstituttet Dansk Institut for Sundheds- og Sygeplejeforskning i 1980. For sygeplejerskerne nås en særlig milepæl med uddannelsesreformen i 1990. Med omlægningen af sygeplejerskeuddannelsen til et studium og med etablering af en kandidatuddannelse i sygepleje og ph.d.-overbygning kunne bestræbelserne for at professionalisere faget tage mere konkret form. Næsten overalt i sygeplejekredse blev den nye uddannelsesreform hilst velkommen, men der lød også kritiske røster. Fra flere sider blev forløbet af den proces, der havde ført frem til reformen, kritiseret for at være udemokratisk, hvilket blev søgt imødegået af formanden. Skuffelse og frustration over manglende medlemsdemokrati dukker med jævne mellemrum op i historien. Dansk Sygeplejeråd har under de største kriser anvendt strukturændringer og decentralisering som middel til at genetablere ro og orden i organisationen.

I jubilæumsåret 1999 blev der taget hul på en egentlig debat om medlemsdemokrati, og samtlige medlemmer har netop modtaget debatoplægget *Demokrati der passer*. Resultatet af en sådan debat håber Dansk Sygeplejeråd vil give nogle klare billeder af, hvad medlemmerne oplever som fordele eller ulemper ved deres organisation samt sikre, at sygeplejerskerne også i fremtiden vil opleve Dansk Sygeplejeråd som den organisation, der bedst varetager deres interesser.

Interne kriser og konflikter i Dansk Sygeplejeråd forties ikke i historien. Konflikter og uoverensstemmelse både internt i Dansk Sygeplejeråd og mellem Dansk Sygeplejeråd og medlemmerne refereres, men behersket i bind 2. Næranalyser af konfrontationer undgås. Valget er bevidst, hvilket bl.a. også fremgår af en note. Heri bemærker Nete Balslev Wingender, at der ikke fokuseres på detaljer og personmodsatninger, men alene på de overordnede problemstillinger: »*Det vil selvfølgelig give et mindre nuanceret billede af turbulensen. Men en næranalyse af konfrontationer hører ikke hjemme i en frestilling, hvor det er de større linier, der bør kom-*

me frem, ligesom der også må tages hensyn til materialets nutidighed og følsomme karakter« (bind 2, s. 174). Forfatteren overlader ligeledes bevidst tolkningen af sygeplejerskernes nej til overenskomstforslaget sidste år (1999) til eftertidens historikere og sociologer. På trods af de odds forfatteren har mod sig, materialets nutidighed og følsomme karakter, er fremstillingen af de store linier af sygeplejerådets historie vellykket. Bøgerne rummer et væld af oplysninger, gode dispositioner og kloge betragtninger.

Firkløveret og ildsjælene har både kvinde- og kulturhistorisk interesse. Der fortælles om, hvordan sygeplejersker gennem fire generationer har kæmpet for deres faglige interesser og sociale status. Historien viser, hvordan kulturelle, samfundsmæssige, lægevidenskabelige og teknologiske forhold til forskellige tider har influeret på sygeplejerskers ageren. Fremstillingen er således med til at give forståelse for, hvordan det kan være, at vi har sygeplejersker, der handler som de gør, og en organisation, der ser ud, som den gør.

Bøgerne er æstetisk og indholdsmæssigt utrolig flotte, trykt i stort format på glittet papir. De er gennemillustrerede, og de mange fotos er med til at levendegøre fremstillingen. Med illustrationerne og billedteksterne har forfatteren i nogen grad søgt også at inddrage sygeplejens historie i organisationens historie. Det lykkes bedst i bind 1. I bind 2 er det kun en mindre del af de mange fotos, der gengiver sygeplejesituationer eller menige sygeplejerskernes arbejdsliv. Her er det organisationsfolkene og deres virke, der bliver indfanget. De forholdsvis mange billeder af rådets tidligere formand, Kirsten Stallknecht, er med til (utilsigtet?) at understøtte opfattelsen af, at Dansk Sygeplejeråd gennem tiderne i høj grad er blevet identificeret med dens formænd.

Afslutningsvis skal det bemærkes, at de læseværdige bøger er udstyret med et omfattende noteapparat, kilde- og litteraturoversigter, person- og stikordsregister. Tillige er der en oversigt over Dansk Sygeplejeråds formænd og næstformænd i perioden, samt en oversigt over anvendte forkortelser af organisationer, udvalg mm., der omtales i bøgerne.

Inger Clausen

Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 3, 1870-1945. Århus Byhistoriske Udvalg, 1998, 378 s., 400 kr.

Med dette det 3. bind er værket fuldbragt. Byhistorisk Udvalg har gennemført sin forehavende, og Århus har fået en opdateret og velkomponeret byhistorie. Først udkomne bind var 4. bind dækkende årene 1945-1995, som udkom 1995

(anmeldt i *Fortid og Nutid* 1997 s. 147). Bind 1 og 2, som beretter om byens grundlæggelse og dens liv frem til 1870, udkom i taktfast rækkefølge de følgende år (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1998, s. 71); og nu er ringen sluttet. Bidragyderne har leveret deres engagerede og ofte velskrevne beretninger, beretninger som i høj grad tolder på, og krediterer, den rige lokalhistoriske litteratur, som Århus bør være stolt af.

Årene 1870-1945 er de år, hvor industri og serviceerhverv slår afgørende igennem i det hidtil agrar dominerede danske samfund, og befolkningens vandringer fra land til by tegner helt nye demografiske strukturer med følger for landets politiske liv og kulturlivet. Dette forløb præsenteres vi for i det foreliggende bind. Man genfinder den samme veloplagte fremstillingsform som i de tidligere bind. Læsere vil genkende den faste opbygning i hovedafsnittene: Byens rum, byens mennesker, byens liv og byens styre. Mange i forfatterkollegiet, kernetropperne knyttet til Erhvervsarkivet, er gengangere fra tidligere. Den ofte detailmættede fremstilling kan dog sine steder tage karakter af pligtskrivning, og udenbys læsere ville have gavn af et bedre kortmateriale til stedfæstelse af gadenavne, og den undertiden indforståede omtale af personer og virksomheder forudsætter en baggrundsviden, der næppe er udbredt uden for den læserkreds, som skrifter fra Århus byhistoriske Udvalg normalt når ud til.

I de 75 år, som fremstillingen spænder over, havde Århus en vedholdende og stærk vækst. Byen distancerede sig fra Ålborg, overhalede Odense og blev landets næststørste bysamfund, der selvbevidst målte sig med hovedstaden København. Dens folketal øgedes til det seksdobbelte, ja hvis man medregner forstæderne, er der tale om en niodobling. Bortset fra måske Esbjerg har ingen anden dansk købstad kunnet opvise lignende konstant og høj vækstrate. I perioder har Århus ydet en tiendedel af den danske industrieksport og i 1928 blev Århus sæde for landets andet universitet.

Jørgen Fink åbner med skildringen af forandringerne i byens rum og vækst. Indlemmelser 1874 og 1896 af Frederiksbjerg og Marselisborg gods syd for byen og fremsynede kommunale grundkøb skaffede i tide fornuften plads. Man glæder sig ved forfatterens indlevelse i bybilledets skiften og hans interesse for byplanlægning og byens arkitektur og de arkitekter, der satte præg på bybilledet i Århus. Afsnittets billedtekster formidler historien godt.

Bodil Olsen giver i afsnittet om byens mennesker et generelt billede af urbaniseringen og ændringerne i livsstil krydret med konkrete eksempler hentet fra århusianske hjem, således hos maskinarbejder Mogens Pedersen. Også de tunge sociale problemer, sundhedsvæsenet og institutioner som Fødselsanstalten i Jylland og Ka-

trinebjerg Pige hjem finder plads i hendes fremstilling.

Afsnittet om byens liv deles mellem Erik Korr Johansen, der tager sig af erhvervslivet, også her med gode portrætter af betydende personer; Ib Gejl, der plejer fritid og kultur og ikke mindst det frembrydende idrætsliv, og Henning Spure Nielsen, der tager sig af uddannelsesinstitutionerne. Korr Johansen fremhæver handelens og især engros-handelens stadige betydning for byen, hvilket i nogen grad afviger fra overskriften til et tidligere afsnit: »Fra handelsby til industriby«. Grunden til, at Spure Nielsens afsnit åbner med portrætter af lærerne Kleisdorff, Kraiberg og Funch skal læseren søge i den ældre århusianske historiografi. Der er også andre portrætter af spændende pædagoger i dette afsnit.

Som sædvanlig afslutter Henrik Fode bindet med at opridse byens styre, de offentlige myndigheder, statslige såvel som kommunale. Klart og med megen økonomi skildres kommunestyrets udvikling i købstad og sognekommuner efter ordningerne 1869, 1908 og 1919 og de følger, som socialreformen nedkaldte. Godt fortælles der om kommunens teknificering og om væksten i det offentlige serviceudbud.

Tildragelserne under 2. Verdenskrig omtales forskellige steder i bogen, hvor det føjer sig ind i den almindelige fremstilling. Den tid er forbi, hvor man nødvendigvis måtte give de 5 forbandede år deres eget afsnit. I øvrigt rummer skildringen af byen og dens mænd under krigen spændende træk.

Hvorfor voksede Århus – og så meget og så stærkt? Bidragyderne er tilbageholdende med at tilbyde årsagsforklaringer, men de antydes indirekte, hos Korr Johansen i ændret trafikstruktur, hos Fode i det letløbende samarbejde mellem bystyre og ledende erhvervsfolk, samt måske i talent for at »rage til sig«, noget enhver by i datidens danske provins jo stræbte efter.

Måske det ikke er alle spørgsmål man får svar på i de fire bind, men de opfylder på udmærket vis mange af de læserforventninger, der vil blive stillet til byhistorier. Her forenes både det nære og det overordnede perspektiv inden for klare velstrukturerede rammer. Og så fremtræder bøgerne smukt. Illustrationerne er talrige og gode, det samme er, mener nærværende anmelder, litteraturhenvisninger og registre.

Michael Hertz

Frank Allan Rasmussen: Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996. Administrationshistoriske studier nr. 14, Rigsarkivet i samarbejde med Erhvervsministeriets departement, Patentdirektoratet og Erhvervsfremmestyrelsen, 1998, 200 kr.

Forfatteren har stor ære af denne bog, og det samme gælder Rigsarkivet – dog ikke helt i samme grad. Der er redaktionelle forsømmelser, som udgiveren burde bestræbe sig på at undgå ved fremtidige publikationer. Bogen er en vejledning for brugere af Rigsarkivets materiale fra centraladministrationen vedrørende industri- og fabriksvæsen, handel, patentvæsen, søfart samt statistik. Som det fremgår af titlen, er den skrevet med henblik på især den teknologihistorisk interesserede del af den samlede brugergruppe, men de gennemgåede arkivenheder kan belyse adskillige andre sider af historien. Man må derfor også anbefale bogen til interesserede i søfartshistorie, handelshistorie og industrihistorie i almindelighed.

Det er en grundig og systematisk vejledning, forsynet med 14 nyttige appendiks, stikordsregister og mange illustrationer. Fremstillingens særlige kvalitet ligger i, at forfatteren tager læseren ved hånden og fører ham eller hende gennem arkivlabyrinten på en yderst venlig og pædagogisk måde. Der udfoldes en stor ekspertise, men det forlanges ikke, at den vejledte på forhånd er arkivvant. Der arbejdes med en vekslen mellem, dels almindelige forklaringer af hvordan systemet er skruet sammen i de forskellige grupper, og hvilke andre hjælpemidler der er til rådighed, dels konkrete eksempler på hvordan man bærer sig ad, når man interesserer sig for et bestemt emne og vil forsøge at fremdrage de sager som kan kaste lys over det.

Bogen opfylder et behov hos den type arkivgæster, der på den ene side savner dybere erfaring med materialet og standardhjælpemidlerne, men på den anden side gerne selvstændigt (og uden at tage al læsesalsvagtens tid) vil arbejde grundigt og systematisk med at bestemme, hvilke materialer der skal bestilles til læsepladsen.

Det siger sig selv at det er ret tørt stof, men teksten er velskrevet og letforståelig, og solidt funderet i forfatterens fine kendskab til især det 18. og 19. århundredes teknologi- og søfartshistorie. Det er i den første del af perioden tyngdepunktet ligger. Dermed være ikke sagt, at det 20. århundrede er slet behandlet af Frank Allan Rasmussen. Vægtningen er vel blot et symptom på, at hverken Rigsarkivet, eller historikerne for den sags skyld, endnu er kommet i gang med

for alvor at bruge gammeldags arkivmateriale i udforskningen af alle sider af det 20. århundredes historie. Der kan være mange forsinkende faktorer på spil: de mange andre mulige kilder, materialets store omfang, manglende økonomiske ressourcer, myndighedernes tøven med at lade offentligheden få kendskab til visse oplysninger osv. Det falder uden for den foreliggende bogs rammer, men ved læsningen kommer man til at tænke på, at det ikke kan være helt let for Rigsarkivet at håndtere dette problemkompleks. Det kunne være interessant at høre nærmere om den strategi der følges.

Som enhver ved, er Rigsarkivet en stor institution med mange opgaver, begrænsede midler og – lad os bare indrømme det – krævende og forventningsfulde brugere. Presset på institutionen og dens ressourcer er måske årsagen til, at udgiveren har sjusket lidt med arbejdet. På s. 3 i arkivchefens forord gives en oplysning, der først vækker undren, men ved nærmere eftertanke synes at kunne forklare, hvorfor tingene ikke er blevet fulgt helt til dørs. Det hedder at en bevilning på 25.000 kr. fra en privat fond har været grunden til at bogen overhovedet kunne trykkes og udgives offentligt. Man tror næppe det kan være rigtigt, at Rigsarkivet behøver ty til eksterne kilder for at skaffe de sidste beskedne penge, der skal til for at borgerne kan se og få glæde af det store og langt dyrere arbejde, betalt for statslige midler, som før trykningen er nedlagt i en bog som den foreliggende. Men det står der altså.

Lidt mindre vantro bliver man ved senere at konstatere visse fejl og mangler, som ganske vist ikke er historiefagligt belastende, men dog noget skæmmende. Der er en del banale trykfejl, flere end det minimum man i praksis ikke kan eliminere. Kommateringen er inkonsekvent og hverken i overensstemmelse med reglerne for det traditionelle grammatiske komma eller det nye 'enhedskomma'. Bilagene til sidst i bogen er ikke nummererede men kun forsynet med bilagets navn. Dette betyder at man fra tekstens henvisninger til bilagsnumre er nødt til at tage omvejen over indholdsfortegnelsen for at finde det rigtige bilag. Og til sidst, men mest mærkværdigt af det hele: På s. 175-231 er æ, vort alfabet's tredjesidste bogstav, overalt erstattet af ø, dvs. ligaturtegnet for o+e (fransk ø). Er det krakleri at gøre opmærksom på disse bagateller i en ellers meget vellykket bog? I så fald beklager jeg meget, men jeg er altså af den mening, at Rigsarkivet som en af vore centrale kulturinstitutioner bør sørge for at dets publikationer er korrekt udformede, også i detaljerne. Vi lever i en tid, hvor sproglig korrekthed og anden tekstredaktionel omhu ofte bliver negligeret, også i tekster frembragt i en lærd sammenhæng. Det kan ikke passe, at Rigsarkivet er så småt kørende, at institutionen ikke kan og vil gå imod den-

ne strøm ved at sørge for en grundig, professionel bearbejdelse af de manuskripter, man udgiver. Selv med det bedste tekstbehandlingsprogram er det urealistisk at forvente, at en forfatter alene kan bære ansvaret for disse ting.

Jan Pedersen

Jens Engberg: Det Heles Vel – Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægter i 1850'erne til miljøloven i 1974. Frydenlund grafisk, 1999, 524 s., 298 kr

Professor Jens Engberg har på foranledning af Miljøkontrollen i Københavns Kommune, der fejrer 25-års jubilæum, skrevet en oversigt over kommissioner, betænkninger, love og politiske debatter vedrørende offentlig sundhed og hygiejne, forurening, miljø og naturbevaring fra folkestyrets fødsel til 1974, da den første miljølov trådte i kraft. Engberg har fået frie hænder til sit arbejde af opdragsgiveren.

Bogen er disponeret i hoveddele med overskrifterne »Sundhedskommissionerne og sundhedsvedtægterne«, »Giftlovgivningen«, »Vandløbslovgivningen«, »Fiskerilovene og havforureningen« og en sidste del, der beskæftiger sig med samlingen af forureningsbekæmpelsen. Hver del følger kronologisk de offentlige initiativer, der skulle tage vare på de i overskrifterne anførte problemfelter, og man får en gennemgang af den politik, der er blevet ført på de angivne områder. Engberg har brugt størsteparten af sin tid i centraladministrationens arkiver og det meste af resten i hovedstadens. Der er kun enkelte afstikkere til provinsen, men materialet herfra tyder på, at der endnu er meget at hente i kommunale sager.

Bogen er meget billig i forhold til sit udstyr. Der er udvalgt meget fine fotografier i en god gengivelse til illustration, men motiverne står ganske uformidlede. Udgiverne må fx. i forbindelse med illustrationen s. 379 have gjort sig overvejelser, der ikke udtømmes i billedtekstens kortfattede: »Lyngbyvej, København, 1990«.

Engberg har valgt en klassisk administrationshistorisk tilgang til emnet. Han beskæftiger sig med spændingen mellem private og almene interesser, og hvordan politikken fastlægges og implementeres, men der er ingen stærk problemstilling i værket, der derfor i høj grad er styret af kildestoffet. Det viser sig undervejs, at det måske ikke så meget er modsætningen mellem myndigheder og private interesser som det er samvirket og de skiftende alliancer mellem parterne, der er spændende. En diskussion af magt- og interessebegrebet havde antagelig været på sin plads i indledningen.

Man savner et kapitel om luftforureningen, der – som Engberg selv skriver indledningsvis – var voldsom i København i midten af det 19. århundrede og genstand for megen debat og offentlige tiltag, men eftersom der ikke blev nedsat nogen kommission eller vedtaget en lov mod luftforurening, er spørgsmålet udeladt af dispositionen. Engberg ville have kunnet finde støtte i Franz-Joseph Brüggemeier, »Stadtluft – Luftverschmutzung und Luftreinhaltung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts« i: Reulecke og Rüdenhausen (udg.): *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart 1991 og i: Anthony S. Wohl: *Endangered Lives – Public Health in Victorian Britain*, Harvard 1983, der rummer kapitler om både vand- og luftforurening, samt ikke mindst i Ole Hyldtofts »Stank, kulrøg og epidemier. Industri og miljø i Danmark i 1800-årene« i: *Människan och miljön*, Umeå 1991.

En tydelig svaghed ved værket er mangelen på definition og diskussion af begreberne og deres historie. Ganske uformidlet antages det, at *sundhed, hygiejne, forurening og miljø* hører til i samme kasse. Læseren kan måske sagtens forestille sig sammenhængen, men det er ikke ensbetydende med, at den er uproblematisk, og begreberne ændrer betydning, som det er demonstreret af Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen i deres bog *Lys, luft og renlighed* fra 1986. Engberg gør til indledning selv opmærksom på, at begrebet miljø ikke er meget ældre end den første miljølov fra 1974, men det forhindrer ham ikke i at betegne en diskussion blandt læger i 1850'erne som »den første egentlig miljøpolitiske debat i Danmark« (s. 42).

Væsentlige værker, hvoraf Engberg kunne have draget nytte, er udeladt af litteraturlisten. Foruden de allerede nævnte savner jeg Tim Knudsens givende studie i forvaltning *Storbyen støbes* fra 1988 eller et mindre arbejde af samme, der bl.a. inddrager spørgsmålet om lægernes og juristernes konkurrence om at dominere sundhedsforvaltningen, som Engberg også behandler (Institut for Statskundskab, Arbejdspapir nr. 24, 1995). Måske bryder Engberg sig ikke om Gerda Bonderups disputats om koleraen fra 1994 eller Bent Jensens bog om miljødebatten i danske aviser 1870-1970 fra 1996, men de havde i hvert fald fortjent en plads på litteraturlisten eller i en note i ny og næ sammen med arbejder af Anne Løkke, Signild Vallgård eller Per Stounbjerg. Udenlandske standardværker som Mary Douglas' klassiker om forurening, *Purity and Danger*, fra 1966, eller Richard Evans' meget oplysende, *Death in Hamburg*, 1987, om kommunalpolitik og sygdomsbekæmpelse i det 19. århundredes Tyskland er heller ikke taget med.

Værket har altså som videnskabelig fremstilling en svag problemstilling, og det mangler en begrebsafklaring og en forskningsdiskussion, men som kommenteret katalog over en række beslægtede love og andre initiativer inden for den offentlige hygiejne vil det sikkert finde plads i mange håndbogssamlinger, for der er – må det understreges til sidst – tale om en imponerende mængde materiale, som Engberg har gennemgået.

Jes Fabricius Møller

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

René Rasmussen: Slaget om Dybbøl Banke. En øjenvidneskildring af kampen om Historiecenter Dybbøl Bankes udvidelsesplaner	171
Torben Hvidegaard: Øresundstolden på Christian 4.'s tid. Sundtoldens betydning 1613-1645 for forholdet mellem Danmark, Sverige og Nederlandene	199

Debatanmeldelse

Hans Henrik Appel: »Thi Blood raaber alt efter Blood«. Om Tyge Kroghs disputats »Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel«.	220
---	-----

Anmeldelser

Niels Brimnes m.fl. (red.): Mikrohistorie; Den jyske historiker 85 (Jørgen Mikkelsen)	232
Lene Floris og Annette Vasström: På Museum (Carsten Paludan-Müller)	234
Mette Guldborg: Jydepotter fra Varde-egnen. Produktion og handel ca. 1650-1850 (Kirsten Linde)	235
Niels Peter Stilling: Danske herregårde – arkitektur, historie og landskab (Tommy P. Christensen)	237

John Erichsen: Drømmen om Norge. Norske huse i Danmark gennem 250 år (Margit Mogensen) ..	238
Gesa Snell: Deutsche Immigranten in Kopenhagen 1800-1870. Eine Minderheit zwischen Akzeptanz und Ablehnung (Vibeke Winge)	239
Jens Rasmussen: J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven (Carsten Bach-Nielsen)	240
Kim Mikkelsen: Det glemte Slag. Kampene omkring Kolding 23. april 1849 (Karsten Skjold Petersen)	241
Peter Ramskov Andersen: I Odenses skygge – Paarup Sogn og Kommune indtil 1970 (Poul Sverrild)	242
Nete Balslev Wingender: Firkløveret og ildsjælene. Dansk Sygeplejeråds historie 1899-1999 1-2 (Inger Clausen)	243
Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 3, 1870-1945 (Michael Hertz)	245
Frank Allan Rasmussen: Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996 (Jan Pedersen)	246
Jens Engberg: Det Heles Vel – Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægter i 1850'erne til miljøloven i 1974 (Jes Fabricius Møller)	247